

2001. 4. szám

JEL- KÉP

KOMMUNIKÁCIÓ, KÖZVÉLEMÉNY, MÉDIA

A Magyar Médiaért Alapítvány
és az MTA–ELTE Kommunikációelméleti
Kutatócsoport folyóirata

Szerkesztőbizottság

ANGELUSZ RÓBERT
GÁLIK MIHÁLY
GYÖRGY PÉTER
HORÁNYI ÖZSÉB
TAMÁS PÁL
TERESTYÉNI TAMÁS (*főszerkesztő*)
WESSELY ANNA

Tanácsadó testület

ALMÁSI MIKLÓS
CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ
CSEPELI GYÖRGY
GEORGE GERBNER
HANN ENDRE
SVENNIK HOYER
HUNYADY GYÖRGY
LEVENDEL ÁDÁM
PETŐFI S. JÁNOS
PLÉH CSABA
ROBERT STEVENSON
TARDOS RÓBERT

A szerkesztőség címe:

JEL-KÉP

MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport

1064 Budapest, Izabella u. 46.

Tel.: 3423-130/27, 28

e-mail: terestyeni@izabell.elte.hu

Tördelés és sokszorosítás BIP

HU ISSN 0209–584X

TARTALOM

KÖZGONDOLKODÁS

Csepeli György: BIBÓ ISTVÁN ANTISZEMITIZMUS-ELMÉLETÉNEK
EREDETISÉGE ÉS ÚJDONSÁGA 3

Varga Károly: AZ ÉRTÉKEK ÉS AZ ÉRTÉKVÁLTOZÁS AKTUÁLIS
SZOCIOLÓGIAI PROBLÉMÁI 19

MÉDIA

Vásárhelyi Mária: ÚJSÁGÍRÓKUTATÁS 2000 53

MŰHELY

Kollár Csaba: PIKTOGRAMOK EMBERÁBRÁZOLÁSA 73

Koltai Réka: KIRÁLYOK HALÁLA. ZÁMBÓ JIMMY ÉS SINKOVITS IMRE
HALÁLÁNAK REPREZENTÁCIÓJA A JOBBOLDALI ÍROTT SAJTÓBAN 83

A JEL-KÉP-nek ez a száma
az OTKA támogatásával jelent meg.
(OTKA nyilvántartási szám: RP037098)

Csepeli György

BIBÓ ISTVÁN

ANTISZEMITIZMUS-ELMÉLETÉNEK EREDETISÉGE ÉS ÚJDONSÁGA

Ennek a cikknek az a célja, hogy bemutassa Bibó István antiszemitizmus-felfogásának társadalom-lélektani értelemben vett eredetiségét és mélységét. Az elmélet kifejtésére egy esszé keretei között került sor *Zsidókérdés Magyarországon* címmel (Bibó, 1986), Az esszét Bibó közvetlenül a holokauszt után írta. A szerző célja az esszé megírásával az lehetett, hogy gondolati anyagot adjon azoknak a magyar állampolgároknak, akiket az 1938-at követő zsidótörvények egyike sem minősített zsidónak, miközben százezreket az országban ugyanezek a törvények zsidónak minősítettek, és a minősítés alapján utóbb, 1944-ben haláltáborokba szállítottak, üldöztek és megaláztak. Bibó esszéje hozzásegíthette a nem zsidónak minősítettek, hogy szembenézhessenek a történetekkel kapcsolatos legalapvetőbb és legkellemetlenebb morális kérdésekkel. Az esszé gondolati anyaga azonban nem merül ki a morális problematikában rejlő lehetőségek kiaknázásában. A morális ítéletek megalapozása végett a szerző az antiszemitizmus társadalomtörténeti és társadalom-lélektani meghatározóinak mélyenszántó elemzését adja. Sajnos az esszé publikálására csak 1948-ban került sor. Ez az év, nem is beszélve a következő évekről, nem kedvezett az antiszemitizmus mibenléte, okai és erkölcsi tarthatatlansága megvitatásának. Bibó esszéje visszhangtalan maradt. Megszűnt a folyóirat is, melyben az esszé megjelent. Függetlenül attól, hogy kinek milyen szerep jutott a holokauszt létrejöttében, áldozatok, végrehajtók, szemlélők egyaránt hallgatásra lettek ítélve. A kor tudományos közvéleménye végképp nem volt abban a helyzetben, hogy a Bibó elemzésének eredetiségét és mélységét felismerje, hiszen javában folyt a hajsza a legkiválóbb társadalomtudósok ellen (Huszár, 1995).

Ebben a cikkben arra teszünk kísérletet, hogy rámutassunk Bibó néhány tudományos felfedezésére az antiszemitizmus-elméletek témakörében. Elsőként arra szeretnénk rámutatni, hogy Bibó évtizedekkel Ernst Gellner előtt megértette és alkalmazta a társadalmi entropiának ellenálló csoport fogalmát. Másodsor be fogjuk mutatni, hogy a szerző tisztában volt a mindennapi társadalmi megismerést meghatározó leegyszerűsítő heurisztikák fogalmával. Sőt, azt is látni fogjuk, hogy miközben Bibó meghatározta az antiszemitizmus kognitív és érzelmi gyökereit, feltárta a kategorizáció, a sztereotípiák kialakulása, az illuzórikus korreláció folyamatait. Mindezeknek a folyamatoknak a konceptualizációja a nemzetközi szakirodalomban később jelentkezett.

ELLENÁLLÁS A TÁRSADALMI ENTRÓPIÁVAL SZEMBEN

A modern politikai antiszemitizmus meghatározóit keresve Bibó István elkülönítette egymástól a társadalomtörténeti és a társadalom-lélektani tényezőket. E kétfajta tényezőcsoport természetesen egyszerre eredményezte azt, hogy Közép- és Kelet-Európában a nem zsidók szemében a zsidók egyre inkább kíméletlen behatolóknak tűntek, akikről azt feltételezték, hogy semmi közük sincs a többség lelkéhez és érdekeihez. Az emancipáció előrehaladtával a politikai, vallási és jogi határok elhomályosultak a zsidóknak minősítettek csoportja és nem zsidó többség között. Ennek következtében a zsidók asszimilációjával szemben a többség aligha hozhatott volna fel egyebet, mint a faji argumentációt. Az asszimilált zsidók és a nemzet többi tagja közötti különbségtevés szükséglete különösen erős volt Németországban és az Osztrák–Magyar Monarchiában élő németek között. Ez a két ország volt az, ahol az asszimilációs folyamat a leginkább előrehaladt. Az antiszemitizmus azonban igen erős volt az Orosz Birodalomban élő lengyelek, ukránok és oroszok között is. E körökben az etnocentrikus és vallási antiszemitizmus erőteljesen keveredett a modern, politikai antiszemitizmussal.

Ami a modern antiszemitizmusnak az európai társadalomtörténetben gyökerező előzményeit illeti, Bibó arra mutat rá, hogy a középkorban Európa társadalmi az egyes emberek által kiaknázható lehetőségeket a hagyomány, a szokás és az örökletesség jegyében erőteljesen korlátozták. Ezek a társadalmak élesen szemben álltak a racionális pragmatizmussal és a kínálkozó lehetőségek személyes tulajdonságokon alapuló megragadása által történő kiaknázásával. A feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenet során, a piacgazdaság kibontakozásával párhuzamosan a kínálkozó lehetőségek megragadása a társadalmi és gazdasági élet meghatározó elveinek egyikévé vált. Mint Bibó írja, „Európában a társadalom széles rétegeinek, mindenekelőtt a tisztviselőknak, közép- és kisbirtokosoknak, sőt részben a közép- és kiskereskedőknek is, valamint a kisbirtokos parasztságnak a termelési és életviteli módja sok tekintetben csupán a feltételek tudomásulvételében, bizonyos fogalmi lehetőségekbe való bekapcsolódásában s a modern tömegtermelés *javainak* az igénybevételében igazodott a kapitalizmushoz, egyébként azonban az emberi egzisztenciáknak azokat a formáit élte és fejlesztette tovább, melyek már a kapitalizmus előtt is kialakultak. Ebben a helyzetben a kapitalizmusnak az a vonása, hogy a gazdasági lehetőségek racionális kezelését veszi »természetes«-nek, az előző, feudális gazdasági rendhez képest, előnyösebb helyzetet jelentett a zsidók számára, akiknek a kapitalizmustól függetlenül is voltak ilyen társadalmi beidegződéseik. Ez magyarázza meg mind Nyugat-, mind Kelet-Európában azt a feltűnő tény, hogy a közel-keleties zsidó rítusközösség teljes zártságából, mondhatnánk a középkor kellős közepéből kilépő emberek olyan páratlan gyorsasággal fel tudták fogni és magukévá tudták tenni a boldogulás modern, kapitalisztikus módszereit, ugyanakkor az az európai társadalom, melyből ez a kapitalizmus kinőtt, nem kis részében, sok helyütt többségében a kapitalizmus alapelveivel szemben továbbra is idegen marad” (Bibó, 1986. II. köt. 690. o. A szerző idézőjele és kiemelése).

Az első modern antiszemiták a feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenet veszteségeinek megjelenésével kerültek ki. Mint Bibó megállapítja, „a zsidóknak mindezekben való látható érdekltsége tehát elsősorban azokat tette antiszemitává, akiknek a számára a modern gazdasági és társadalmi fejlődés válságos helyzeteket, veszteségeket vagy megzavarodást jelentett” (Bibó, II. köt. 71 l. o.). Ami az antiszemitizmus mint hatalmas és pusztí-

tó crejű ideológia esélyeit illeti, Bibó kétféle közösségtípust különböztet meg. A „normális közösségben” a zsidókat a nem zsidók nem tartják idegen csoportnak, hanem az állam ugyanolyan jogokkal rendelkező polgárainak tekintik őket, mint saját magukat. A „gyenge közösségben” azonban az emberek elvesztik realitásérzőküket, és a társadalmi problémákat a nemzetnek tartott csoport és az attól különbözni látott, idegennek tartott, zsidóként azonosított csoport tagjai közötti konfliktus kontextusában értelmezik.

Mióta Szűcs Jenő megírta és publikálta Bibóról szóló nagy hatású tanulmányát, tudjuk, hogy mennyire fontos volt Bibó számára a Rajna folyó, melyről azt tartotta, hogy Nyugat-Európa ott ér véget. Európa Rajnától keletre fekvő régióiban Bibó szerint a társadalmi fejlődés egyenlőtlenül és akadozva ment végbe, és ezek azok a régiók, ahol a „gyenge közösségek” és a „realitásérzőküket veszített népek” találhatóak. Ezekben az országokban a kapitalizmus társadalmi, gazdasági és politikai kísérője, az osztálytagolódás, a piac, és a politikai pluralizmus „nem a fejlődés belső szükségességére épült, hanem a már kifejlődött nyugat-európai demokratikus forradalmak gazdasági, politikai és intellektuális kisugárzására” (Bibó, 1986. II. 711. o.). Következésképpen Európának a Rajnától keletre fekvő régióiban a régi társadalmi szerkezet érintetlen és erős maradt, és ellen tudott állni a kapitalizmus által felszabadított társadalmi erőknek. A „zsidóság és a környezet” közötti elkerülhetetlen konfliktus narratíváját Bibó István pontosan ismerteti mind Németország, mind az Osztrák-Magyar Monarchia, mind Oroszország vonatkozásában. (Bibó, 1986. II. 712–715). Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a szerző ezeknek az országoknak az esetében az antiszemitizmus strukturális meghatározottságáról beszél, melynek nemigen lehetett alternatívája a csoportközi konfliktus forgatókönyvei tekintetében.

Mivel Bibó célja az esszé megírásával nemcsak a tanítás, hanem a nevelés is volt, a szövegben keverednek egymással a leírás és a magyarázat, valamint az értékelés és a meggyőzés szavai. A kétféle diskurzus ütközése feszültséggel telíti a szöveget. Az egyik diskurzus a vizsgálódást és az elemzést szolgálja, míg a másik diskurzus erkölcsi alapokon a helyeslés és a helytelenítés kifejezésére szolgál. A hatás szempontjából nézve kétféle diskurzus azonban inkább gyengíti, mintsem erősíti egymást. A mai olvasó nem tudja eldönteni, kiknek írta Bibó az esszét. Az antiszemita olvasókat valószínűleg elretentették az olyan szavak, mint az „egészséges közösség”, „normális közösség”, melyeket a szerző szembeállított a „gyenge közösséggel”, a „megrekedt fejlődésű országokkal”, a „hamis politikai formulákkal”, a „zsákutcás társadalmi és politikai helyzetekkel”. Mivel a szerző nem rejti véka alá morális álláspontját, az antiszemita olvasók számára hamar kiderülhetett, hogy ők abba a közösségbe tartoznak, melynek jellemzője a gyengeség, a patológia, a hamisság és a kiegyensúlyozatlanság. A nem antiszemita olvasók viszont azonnal rájöhetnek arra, hogy ugyanazon az ideológián állásponton vannak, mint a szerző, s emiatt fölöslegesnek érezték az értékítéletekkel terhes hosszadalmas történelmi és társadalmi kitérőket.

Az esszé igazi újdonsága akkor válik nyilvánvalóvá, ha figyelmünket az analízisre összpontosítjuk. Ha így teszünk, akkor nyomban észre vesszük, hogy az értékekkel terhes frazeológia mögött nagyszerű szociológiai elmélet lappang, melyet operacionalizálni és tesztelni is lehet. Bibó elmélete szerint a modern társadalomban egy-egy idegennyelvi kisebbségi csoport elleni előítélet oka az, hogy az adott csoport képtelen volt arra, hogy szétszóródjon az esélyek egyenlőségének elvén felépülő modern társadalomban. Teljesen hasonló elmélettel lépett fel évekkel később Ernst Gellner, aki szerint a kapitalizmus kialakulásának egyik legfontosabb következménye az volt, hogy az etnikai csoportok egyenlőtlenül szétszóródtak az újonnan keletkezett osztályokban.

Az etnikai csoportok mibenlétének tisztázása előtt Gellner felveti, hogy egyáltalában mit jelent az, hogy csoport. A csoportokkal foglalkozó modern szociálpszichológiai szakirodalom megállapításaival megegyezően Gellner is azt állítja, hogy az emberi csoportok bármilyen kategória mentén létrejöhetnek (Tajfel, 1981; Turner, 1987). Bőven van empirikus bizonyíték arra, hogy gyakorlatilag minden szempont alkalmas arra, hogy emberek identitás-érzetének alapját s ezáltal csoportosítás alapját képezhesse. Gellner azonban azt is állítja, hogy szociológiai szempontból nézve a lehetséges csoportosítások java része irreleváns. A balkezesség, a kopaszság, a depresszióra való fogékonyság alapján ugyan létrejöhetnek csoportok, de szociológiai szempontból ez lényegtelen. Vannak viszont olyan csoportosítások, amelyek szociológiai és politikai szempontból nagyon lényegesek. A vallási, etnikai vagy területi besoroláson alapuló csoportok ilyenek. És éppen ezek azok a csoportok, amelyek ellenállhatnak a társadalmi entrópiának. Gellner szerint egy csoportosítás akkor „entrópia rezisztens, ha olyan szemponton alapul, amely az ipari társadalom kezdeti kialakulását követően, az idő előrehaladta ellenére sem szóródik szét és nem bukkan fel mindenütt a teljes társadalomban. Ebben az entrópia-rezisztens esetben a kérdéses szemponttal jellemzett egyének a teljes társadalmon belül, a társadalom egyik vagy másik részében fognak összpontosulni” (Gellner, 1983, 64–65. o.). Gellner egy elképzelt társadalom példáján szemlélteti az entrópiának ellenálló csoportok esetét. Feltételezi, hogy egyes személyek azon az alapon képeznek csoportot, hogy bőruk örökletesen *kék* színű. A társadalom többsége pedig olyan személyekből áll, akik nem kékek. Példájában a társadalom rá lép egy új társadalmi és gazdasági rend kialakulásának útjára, miközben nemzedékeken keresztül az történik, hogy a kékek mindig a társadalom csúcán vagy alján helyezkednek el. Más szóval az lesz a helyzet, hogy a kékek a társadalomban megszerezhető előnyökből túl sokat vagy túl keveset szereznek meg. Ilyenkor mondja azt, hogy a kékség entrópia-rezisztens szempont.

Az ipari társadalmakban van bőven konfliktus. Számos törésvonal metszi keresztül ezeket a társadalmakat. Az ipari társadalmak méhében rejlő konfliktus-potenciál nagyságát figyelembe véve, könnyű megérteni, hogy az entrópiával szembeni ellenállás mélyíti a törésvonalakat, sőt valóságos szakadással fenyeget. Kereszt-kategorizáció jön ugyanis létre a kékség és az osztályhelyzet között, miáltal az osztályellenességre rákopírozódik a mássággal szembeni ellenérzés. A kékség és az osztály-hovatartozás közötti kapcsolat képezi az alapját a modern politikai előítéletek kialakulásának, melyek *egyszerre és szétválaszthatatlanul* irányulnak a kékek észlelt csoport és az adott osztály tagjai ellen.

Az entrópia-rezisztens csoport fogalmának bevezetése a modern politikai antiszemitizmus okaira vonatkozó diskurzusba megoldja a két diskurzus problémáját. Az entrópia-rezisztencia fizikából kölcsönzött fogalma értékmentes, miáltal nem hordoz semmiféle morális konnotációt. A morális diskurzus helyére kizárólagosan az analitikus diskurzus kerül. Akár antiszemita, akár nem, az olvasót a kifejtés logikája vezeti az antiszemitizmus okainak megértésében.

A nem zsidók zsidókra vonatkozó antiszemita nézeteinek és előítéleteinek kialakulásához vezető legfontosabb konfliktusok és félreértések alapja a társadalmi entrópiával szemben mutatott ellenállás. A nem zsidók úgy látják, hogy a zsidók gazdasági és társadalmi sikereket érnek el és élnek a piacgazdaság által teremtett új lehetőségekkel. A nem zsidó környezet képtelen megérteni, hogy a születőfélben lévő kapitalizmus olyan készségekre tartott igényt, melyek a zsidókban kulturális örökségük folytán megvolt. Másfelől, amire a feudális társadalomba korábban betagozódtak nem zsidó csoportok tagjai voltak képesek, arra a kapitalizmusban kevéssé volt igény. Az Európa három régiójára vonatkozó elmélet

ismeretében nem túl meglepő, hogy az ellenállás a társadalmi entrópiával szemben jóval erőteljesebben jelentkezett Közép- és Kelet-Európában, mint Nyugat-Európában. Közép- és Kelet-Európában a társadalmi entrópiával szemben fokozottan mutatkozó ellenállás következtében a többségi társadalom tagjai előszeretettel azt feltételezték, hogy a zsidók sikerüket mindig könnyen érték el, és olyan alkalmakat ragadtak meg, és olyan eszközöket alkalmaztak, amelyek „tisztességes” emberek esetében szóba sem jöhettek. A többségi társadalom tagjai konzekvensen mélyítették a szakadékokat maguk és a zsidók között, amikor morálisan magasabb rendűnek láttatták magukat, és a zsidókat nem tartották a társadalom ugyanolyan jogú tagjainak, mint saját magukat.

CSOPORTKÖZI TALÁLKOZÁSOK ÉS AZ EGYMÁSRA VONATKOZÓ TAPASZTALATOK

Az antiszemita képzeletvilág és a velejáró előítéletek történelmi rétegeinek feltárása során Bibó teljességre törekszik. Kognitív archeológiája megkülönbözteti az etnocentrikus, a keresztény és a modern politikai antiszemitizmus rétegeit. Azzal is tisztában van a szerző, hogy a történetileg létrejött tudáskészlet hatása a mindenkori jelenben nem lenne oly erős, ha nem meríthetne az életvilágból, melyet viszont a részlegesen megvalósuló társadalmi entrópia által formált társadalmi struktúra kényszerei befolyásolnak. Bibó szerint az antiszemitizmus a személyek olyan típusú tudása, amelyet csupán a racionális érvelésen alapuló meggyőzés révén nem lehet megváltoztatni. Nem lehet kétség afelől, hogy az antiszemitizmus által szállított tudásanyag hamis. A kérdés az, hogy miért nem lehet ezt a tudást falszifikálni? Bibó a modern tudásszociológia szellemében válaszolja meg ezt a kérdést. Az entrópia-rezisztens csoportok jelenléte következtében az egyes csoportokhoz tartozó személyek mindennapi érintkezése úgy alakul, hogy egymásban kölcsönösen mint a saját csoport (ingroup) és a másik csoport (outgroup) tagjait kell lássák. Ez az a háttér, mely a Bibó következő két kérdését élteti: (1) Mit értünk azon, hogy a zsidók bizonyos tapasztalatokkal rendelkeznek a környező világról? (2) Mit jelent az, ha azt mondjuk, hogy az antiszemita bizonyos tapasztalatokkal rendelkeznek a zsidókról? Amikor Bibó „egymásra vonatkozó bizonyos tapasztalatokról” beszél, akkor azokra a diametriálisan ellentétes általánosításokra gondol, amelyeket az egymást kölcsönösen „zsidóként” és „nem zsidóként” tükröző személyek egymásra vonatkozóan érvényesnek tartanak.

AZ ANTISZEMITA TUDÁSKÉSZLET

Bibó szerint a tudás, melyet az emberek a társadalomban egymásra vonatkozóan kialakítanak, őriznek és alkalmaznak, „igaz” vagy „hamis”. Az igaz tudás aktív, sokrétű és részvételen alapuló társadalmi viselkedés eredménye, mely független ítéletalkotás alapján kialakított bizonyosságokon alapul, és amelyet nem korlátoznak külső kényszerítő körülmények.

A hamis tudás érzelmileg egyirányúsított és eltorzított tapasztalat műve, melyet a megváltoztathatatlannak tartott igazságtalanság-helyzet hoz létre. Ráadásul, az ily módon létrejött tudás nagyon szelektív, csak azt veszi tudomásul, amit a megismerőnek érdekében áll. A tények zárt megismerési rendszer szerint nyerik el értelmüket. A tényszerű megfigyelések egyben „példák” is. Nem kérdés, hogy mindegyik esemény valóságos, de mint „pél-da” voltaképpen egy előre kialakított séma igazát szemlélteti, és ezáltal inkább gátja, semmint előrelendítője a valóság teljességére irányuló megismerésnek. Az észrevétel és a vizsgálódás módszerei félrevezetőek, mivel a vizsgálódó mintha tudná, hogy mire kíváncsi. A tények igazak, de a kontextus hamis. Bibó alapeszméje szerint az antiszemita tudás az entrópia-rezisztens társadalmi struktúra által létrehozott információ alapul. Ez a struktúra szerveződésének ellentmondásossága, ki nem mondott hamis előfeltevései folytán a személyeket és csoportjaikat oly módon hozza érintkezésbe egymással, hogy folyamatosan és ismételtelen félrevezető és egyoldalú tapasztalatokat szereznek egymásról.

A kényszerű csoportközi együttlét kognitív következményeit Bibó szellemesen a „háziasszony” és a „háztartási alkalmazott” esetével szemlélteti. Ezt a „konyha-példát” minden olyan kurzusban tanítani kellene, melynek témája a csoportközi konfliktus és előítélet. A szerző saját szavaival elmondva, ez „az a közös helyzet, amelyik a polgári társadalomban a háziasszonyt és a háztartási alkalmazottat szervezi egymással össze. Semmi sem valóságosabb tapasztalat, mint a háziasszonyok sorozatos tapasztalata a háztartási alkalmazottak lustaságáról, konokságáról, jóakarathiányáról, megbízhatatlanságáról. Semmi sem valóságosabb, mint a háztartási alkalmazott tapasztalata a nagyságák szeszélyességéről, kiszámíthatatlanságáról, embertelenségéről és ridegségéről. Mégis e sok *valóságos* tapasztalat mellett egyiknek sincs igazi képe a másik egész valóságáról, mert úgy vannak társadalmilag egymás mellé szervezve, hogy egymásról szükségszerűen és tipikusan rosszat tapasztalnak: rosszat tapasztalnak akkor is, ha véletlenül a másik típus legjobb egyedeivel állnak szemben” (Bibó, 1986. II. köt. 685–686. o. A szerző kiemelése).

Bibó természetesen nem felejt el hozzátenni, hogy a háziasszony és a háztartási alkalmazott közötti viszony aszimmetrikus. De ezen belül bármit is tudnak és éreznek egymásról, tapasztalataik egyformán félrevezetőek, és ráadásul mindketten egy struktúra foglyai. Sérelmeik persze nem azonos jellegűek. Ha a történelmi igazságtétel kérdése kerül terítékre, a kiszolgáltatottabb (a háztartási alkalmazott) féligazsága lesz erősebb.

Az eseti előfordulások sokaságával nap mint nap találkozó emberek arra kényszerülnek, hogy az egyes eseteket rendezzék és a megismerést lehetővé tevő rubrikákba sorolják. Az élet során keletkező tapasztalataink típusok szerint elkülönülnek. A típusok elkülönítését kategóriák teszik lehetővé. Minden egyes kategória egyben egy név is. A kategorizáció kognitív folyamat, mely lehetővé teszi a gyors és kognitív szempontból gazdaságos általánosítást. A kategória egyben a felismerést is megkönnyíti. De a felismerésen kívül a kategória (illetve a név) érzelmi irányokat is kijelöl (Allport, 1999). Az emberi csoportok észlelése esetében a kategóriák különös jelentőségűek. Ha nem lennének kategóriák, minden egyes embert külön, mint egyedi személyiséget kellene észlelnünk. A kategóriák üres skatulyák lennének, ha nem kapcsolódnának hozzájuk nézetek, amelyek megszabják a kategóriák tartalmát. A sztereotípiák az adott kategória hatálya alá esőnek észlelt személyekre jellemzőnek vélt látható és nem látható tulajdonságaira vonatkozó túlzott nézetek. Ha ezekhez a nézetekhez heves és empirikusan alátámaszthatatlan megkülönböztető érzések is társulnak, akkor előítéletekről beszélünk. Az előítélet jó vagy rossz feltételezése valakiről pusztán azon az alapon, hogy valamely csoporthoz tartozónak véljük.

Bibó nem használta a kategorizáció és a sztereotipizáció fogalmait, de magukkal a folyamatokkal nagyon is tisztában volt. Sőt, azt is leírta, hogy e folyamatok miként vezetnek az előítéletekhez. A csoportközi tudáskészlet megfelelő terminusainak használatát mellőzve Bibó „közösségi tulajdonságokról” beszélt, melyeket kifejezetten tudati konstrukcióként jellemezett. Allportot évekkel megelőzve a „közösségi tulajdonságokat” naív statisztikai általánosítások műveként határozta meg: „Közösségről, csoportról, több emberről lévén szó, ezekre nézve az, hogy ez vagy az a vonás, magatartás »tipikus«, »jellemző«, mindig csak egy statisztikai arányszámot jelöl. Az, hogy az angol nyurga, pipázik és hidegvérű, nem azt jelenti, hogy minden angol ilyen, sőt azt sem, hogy a többségük ilyen, csak éppen annyit, hogy az angolok között a nyurgák, a pipázók és a hidegvérűek százaléka magasabb, mint a környező másféle emberek között. Ugyanígy vagyunk az emberi magatartások minden típusával, amelyet a zsidók szempontjából tipikusnak lehet vagy szoktak nevezni: nem minden zsidónak, s nem is a zsidók többségének a magatartásformái ezek, csak egyszerűen olyanok, amelyek a zsidóknál gyakoribbak mint másoknál” (Bibó, 1986. II. köt. 687–688.).

A „gyakoriság” a megfigyelési helyzet terméke. Gavin L. Langmuir, az antiszemitizmus kutatója, Bibóhoz hasonlóan különbséget tesz a megfigyelt „közösségi vonás” jellege szerint, mely egyik esetben nem több, mint *módszertanilag hibás* általánosítás. Más esetben a torzítás *xenofób* reprezentációt eredményez. Legszélsőségesebb változat a *kimérikus* elképzelés. Az első változatot Langmuir realiztikusnak nevezi, mivel a felhasznált tények valóságosak, csak kontextusuk sugalló. Idetartoznak az etnikai statisztikák. A xenofób reprezentációk torzító tükrében a kisebbség mint betolakodó, parazita, „idegenszívű” jelenik meg. A kimérikus képzelgéseknek pedig már semmi közük a másik csoport megjelenésének bármilyen értelemben vett realitásához (lásd összeesküvés-elméletek, vérvád).

KORLÁTOZOTT RACIONALITÁS

A „háziasszony” és a „háztartási alkalmazott” viszonyának mintájára Bibó szemléletesen mutatja be zsidók és nem zsidók egymásra vonatkozó, kölcsönösen félrevezető tapasztalatainak szerveződését a társadalomban, melyet a lelassult mobilitás és a hagyományokkal való leszámolás nehézsége jellemez. „A környezet akkor is, ha semmi külön ellenségesség nincs benne, észreveszi és megállapítja a zsidókkal való kapcsolatban, hogy azok kereseti források megtalálásánál, lakóhely, életpálya kiválasztásánál, nyelvek megtanulásánál, az életvitel módjának meghatározásánál, az életfeltételek megjavításánál vagy megromlásához való igazodásánál, alkalmak, lehetőségek és konjunktúrák igénybevételénél a többiekénél aránylag racionálisabb módon vetnek számot a lehetőségekkel, s ami e racionális számvetés alapján legjobbnak bizonyul, azt egyben meg is ragadják, keresztül is viszik, s ebben a többiekénél aránylag kisebb mértékben zavarja őket az, hogy amit így keresztülvisznek, az akár a maguk, akár más számára mennyiben megszokott vagy nem. Ez az eljárás mód a zsidók számára oly magától értődően értelmesnek és egyedül irányadónak tetszik, hogy a legritkábban veszik észre, hogy ez akár egyénileg, akár együttesen másoknak feltűnik, s *jellegetes* eljárás módként tűnik fel. Számukra a környezet viselkedése a feltűnő, az, hogy aránylag milyen nagy százalékban viselkedik célszerűtlenül, nem vesz észre vagy elenged megnyíló lehetőségeket, nem teszi meg azt, amiről világosan felismerte, hogy cél-

szerű megtennie, nem igazítja hozzá életvitelét a megnőtt vagy összezsugorodott lehetőségekhez, hanem továbbra is azt teszi, abból akar élni és úgy akar élni, ahogy ezt szokásai, előítéletei, a maga társadalmi helyzetére vonatkozó és a tényleges lehetőségeknél szűkebb vagy a valóságos helyzetnél rátartibb igényei előírják, a szükséges átalítódást nem akkor hajtja végre, amikor erre rákényszerül, s a legtöbb energiát nem akkor tudja kifejteni, mikor új lehetőségeket kell megragadnia, hanem akkor, amikor megszokott vagy igényelt életnívóját vagy életformáját kell biztosítani” (Bibó, 1986. II. köt. 691–692. o.).

A strukturális kényszer által korlátozott találkozás csonka megismerési lehetőségeket biztosít, melyek egyfelől szerfelett megnehezítik a másik individualizált és testeszabott megismerését, másfelől behozhatatlan előnybe hozzák a megismerés során a heterosztereotípiákat, melyeket az ingroup az outgroupra vonatkozóan forgalmaz. Az ingroup outgroupra vonatkozó tudását a korlátozott racionalitás szabja meg, melynek lényege a rendelkezésre álló információ megnyesése, a lehetséges döntési alternatívák redukálása. A csoportközi helyzet meghatározása következképpen tökéletlen és inadekvát lesz. Tversky és Kahneman (1974) leegyszerúsítő heurisztikákról beszélnek, melyek általában zátonyra futtatják a megfelelő döntési folyamatot. Kétféle leegyszerúsítő heurisztika különböztethető meg. Az elérhetőségen alapuló heurisztika előnyben részesíti azokat az információkat, amelyek mondhatni kéznél vannak. Előkereshetők az emlékezetből, ismerősek a képzeletből. A reprezentativitási heurisztika a dolgok és az események személyesen megtapasztalt előfordulási gyakorisága alapján von le következtetéseket.

A csoportközi helyzetek a mindennapi életben igen nagy számban fordulnak elő, s ezért nem meglepő, hogy az emberek rendkívül gyakran alkalmaznak leegyszerúsítő heurisztikákat, amikor olyan más személyekkel találkoznak, akiknek elsősorban csoport-hovatartozását ismerik (vagy hiszik azt, hogy ismerik). A sztereotípiák és az előítéletek könnyen elérhetők, és sajátos reprezentáción alapulnak. A tudáskészlet említett elemei a korlátozott racionalitás eszközei, melyek alkalmazása kisebbségekkel szemben drasztikus és nemkívánatos következményekhez vezethet (gyűlöletbeszéd, diszkrimináció, szegregáció, üldözés, likvidáció). Ugyanakkor bűvös kör keletkezik, mivel a kisebbségek sem képesek a többség árnyalt és egyénített megközelítésére. Az üldözött magára véve az üldöző által róla alkotott képet, akaratlanul is okát adja a további üldözésnek.

ETNOCENTRIZMUS

A saját csoport legjellemzőbb vonása, hogy valamennyi tagja hasonló érzelmi jelentéssel vonatkoztatja magára a *mi* személyes névmást. A legtöbb csoport önmagát pozitív értelemi jelentéssel ruházza fel. A saját csoport és a másik csoport közötti hasadás lényege, hogy mindegyik csoport helyesli és jóváhagyja a maga által megteremtett társadalmi valóságot, miközben visszautasítja és helyteleníti a másik csoport által konstruált társadalmi valóságot. Ez az etnocentrizmus, amikor a saját csoport áll a világ középpontjában, az lesz a jó és az igaz, amit a csoport annak tart, s az lesz rossz és hamis, amit a másik csoport vall magáénak. Bibó nem használta az etnocentrizmus kifejezést, de nem nehéz észrevenni, hogy teljesen hasonlóra gondolt akkor, amikor arról beszélt, hogy a zsidók és a nem zsidók kölcsönösen morálisan alacsonyabb rendűnek tartják a másik csoport tagjait. A

helyzetet bonyolítja, hogy a nem zsidók a zsidókat kereszt-kategorizáció segítségével a kapitalizmus nyerteseinek látják, míg a zsidók ugyancsak kereszt-kategorizáció révén a nem zsidókat a hagyományos társadalom foglyaiként észlelik. A kereszt-kategorizációk eredményeképpen szembekerült két csoport között kognitív fal épül föl, melyet Bibó a következő szavakkal ír le: „Zsidóság és környezet egymásról való tapasztalatainak lényeges eleme tehát az, hogy olyan közösségi magatartásbeli különbségeket tapasztalnak egymásról, melyet kölcsönösen a maguk erkölcsi magasabbrendűségének és a másik alacsonyabbrendűségének tulajdonítanak. A másik fél társadalmi erkölcsi értékrendjének ez a semmibevevése azután a vulgáris tapasztalatban úgy jelentkezik, hogy a keresztény társadalmi erkölcs a zsidók szemében valójában csak arra szolgál, hogy erőszakos és rabló igazságtalanságokat fedezzen vele, a zsidó társadalmi erkölcs pedig a keresztények szemében valójában arra szolgál, hogy csupa csalást és furfangot igazoljanak vele” (Bibó, 1986. II. köt. 695–696. o.).

Az esszé írója különösen jól képes jellemezni a két csoport között létrejött társadalom-lélektani antagonizmust. A társadalmilag létrehozott valóság morális szegmensében látja az antagonizmus okát, aminek lényege, hogy ismeretelméletileg egyik csoport sem bizonyíthatja (igaz, nem is cáfolhatja) a maga igazát. Elkerülhetetlen, hogy a felek összebékíthetetlen, összecsapozhatatlan képet alkossanak egymásról. A nem zsidók etnocentrikus alapon a zsidókban becstelen, tisztességtelen, morálisan alacsonyabb rendű, ravaszul számító csalókat látnak, míg a zsidók (akik közül egyesek magukat is zsidónak tartják, mások csak a külső csoport kategorizációja alapján minősülnek annak) a környező többségi társadalmat konzervatív, élehetetlen, ostoba teremtmények együtteseként észlelik. Ez az etnocentrikus képlet kizárja az autentikus kommunikációt a felek között.

AZ IDEGEN PSZICHOLOGIÁJA

A társadalomban a nem zsidók által zsidónak látott és a zsidónak látottak által nem zsidónak tartott csoportok közötti konfliktust tovább súlyosbítja a zsidóság és az idegenség asszociatív kapcsolata. Az idegen szereppel kapcsolatosan kialakult várakozások elhomályosították csoportközi konfliktus strukturális elemeinek a konfliktusban játszott szerepét, és elmélyítették a többség zsidókkal szembeni ellenérzéseit, ami által létrejött az antiszemitizmus legszenvedélyesebb összetevője, a frusztrációból táplálkozó harag és düh (Szabó, 1981). Az idegen státusának alapja a hagyományokhoz való szükségképpen eltérő viszonyulás, melyet a többség esetében a magától értetődőség és a megkérdőjelezhetlenség, az idegen esetében a megfigyelés, a tanulási készség, és a rácsodálkozás jellemez. Pontosan ezt veszi észre Bibó István is:

„A zsidók a maguk külön közösségéből feudális-arisztokratikus-jobbágyi kötöttségeket alig hoztak magukkal, viszont éppen a feudális társadalmi rend megrendülésének köszönhetően emancipációjukat, ami pedig saját hagyományos kötöttségeiket illeti, azokkal éppen a környezettel közelebbi kapcsolatba kerülő, emancipálódó zsidóság szakított aránylag legnagyobb mértékben. Ezzel szemben a zsidóságot környező európai társadalomban az ember és ember közötti minőségi különbségre alapított társadalomszemlélet, egészen a legalsóbb rétegekig, mélyen belevette magát a legkülönbözőbb rétegek és foglalkozások belső szerkezetébe, s nagymértékben meghatározta a társadalom viszonyait, beidegződé-

seit, közösségi és érzelmi kötöttségeit, megingása és összeomlása tehát igen nagy megrázkódtatást jelentett, a reá alapozott szerkezetek nagyon nehezen, rengeteg ingerültséggel és visszaütésre való készséggel viselik a maguk felszámolódásának ezt a folyamatát, s csak lépésről lépésre, szívós ellenállás után adják meg magukat. Midőn tehát a zsidók által régtől fogva kiábrándult kritikával kísért társadalmi vagy erkölcsi építmények egyike vagy másika az egyetemes modern társadalomkritika hatására valóban inogni kezdett, egyúttal a zsidóságnak és a környezet konzervatívabb részének egymással ellentétes értelmű társadalomkritikai beállításai is kiéleződtek: a zsidók kritikájuk jövőbe látó voltát és erkölcsi értékítéleteik élességét látták igazolva; sőt a zsidóságnak a zsidó öntudattal nem szakító része ezt úgy is fogalmazta, hogy a zsidóságnak egészben hivatása és szerepe egy szellemileg és erkölcsileg nálánál restebb és nehezebben mozduló világban az értelem, a haladás, a modernség és az új értékek zászlóvivőjének lenni. A zsidósággal szembe álló környezet konzervatívabb vagy a társadalmi értékrend megingásától megzavart fele viszont a zsidók demokratikus vagy haladó szellemében nem volt hajlandó érdemet vagy követendő példát látni...” (Bibó, 1986. II. köt. 697. o.).

A zsidóknak tulajdonított kritikus beállítódás észlelése a többségben félelemmel telítette a többség zsidókkal szembeni attitűdjét, melynek igazolását az a vélelem adta, miszerint „a zsidók teret foglalnak”, és „destruktív hatást fejtenek ki”. Ez a vélelem a modern politikai antiszemitizmus ideológiájának magva. A neves fenomenológus, Alfred Schütz 1944-ben Amerikában publikált esszéjében Bibóhoz teljesen hasonló módon elemezte, hogy az idegen státusánál fogva szerepszerűen „objektivitásra” és kiábrándultságra kényszerül a többség által fontosnak és szentnek tartott ügyekkel kapcsolatban. Schütz szerint az idegen az a személy, aki helyzeténél fogva szinte mindent meg kell hogy kérdőjelezzen, amit a többség megkérdőjelezhetetlennek tart.

Miként Bibó a „zsidót”, Schütz az idegent látta úgy, hogy nem képes távolságtartásra. Szó sincs persze arról, hogy az idegen távol tartaná magát a társadalomtól. Éppen ellenkezőleg, azon van, hogy közel kerüljön a befogadókhöz. Csakhogy az idegennek aktuálisan meg kell tanulnia, amire a többségi társadalom tagja spontán módon szocializálódott. Az idegen próba szerencse alapján tanul, s minden mozzanat kapcsán meg kell győződnie arról, hogy mi a helyes és mi a helytelen. Az idegen bizalmatlansága a hagyománnyal szemben csak látszat, valójában az értelem keresése, a tanuló bizonytalansága játssza a fő szerepet. Az idegen számára a többség kultúrája által formált minden egyes jelentés megtanulása valójában kaland. A többség számára természetesen adott jelentés az idegen számára nem spontán és természet adta magától értetődőség, hanem vizsgálódás és tanulmányozás tárgya, melynek megtanulásának helyességét a többség kell hogy visszajelezze. A tanulás éppen nem a távolságtartást, hanem a közelkerülést igényli. A többség ezt tolokodásnak észleli. Az idegen elsődleges problémája, hogy a többség mit tart problémának.

Schütz azt hangsúlyozza, hogy az idegen tanulási beállítódása magyarázza meg az idegen többséggel kapcsolatos beállítódásának két alapvető jellemzőjét. Mint a fentebbi idézetből láttuk, Bibó mindkét jellemzőt világosan látta. Az egyik jellemző az idegen többség által vélt *objektivitása*. Fontos azonban tudnunk, hogy a többség félreérti az idegen megfigyelői szerepét. Szó sincs kritikai beállítódásról. Az idegennek tulajdonított társadalmi, politikai és gazdasági kritikai beállítódás félreértésen alapul. Éppen ellenkezőleg áll a helyzet. Az idegen a „törzs bálványainak” imádására készülne fel, ha nem kellene lépten-nyomon tapasztalnia, hogy a „törzs” világa ellentmondásokkal és igazságtalanságokkal van teli, melyekre maguk a törzs tagjai teljesen vakok és süketek. A kritika csak annak látszata, hogy az

idegen igyekszik mindent aprólékosan és pontosan megtanulni, amit a környezetében tapasztal, de a tanulás logikája más, mint a megtanulandó logikája.

Az idegen pszichológiájának másik jellemzője mind Bibó, mind Schütz szerint a többség által megkérdőjelezett lojalitás gyanújával való harc. Bármennyire is igyekezzen az idegen a többség szája íze szerint gondolkozni és viselkedni, mindenképpen a peremen marad. Kulturális hibrid lesz, mivel már nem tartozik eredeti csoportjához, de nem tartozik az új csoporthoz sem. A többség hálátlansággal vádolja az idegent, mert nem képes átlátni a kritika okait. Miközben az idegen a többségi kultúra által formált jelentések labirintusában tévelyeg, a többség nem ad neki fonalat ahhoz, hogy tájékozódjék.

ILLUZÓRIKUS KORRELÁCIÓ

Az antiszemita tudás a zsidót idegennek látja és láttatja. Az idegen egyben kisebbség tagja is. Bibó világosan látja, hogy a kisebbségi léttel számos politikai, társadalmi, kulturális és társadalom-lélektani hátrány jár együtt. Hangsúlyozza, hogy a zsidók és a zsidókat outgroupként nyilvántartó társadalmi környezet közötti kíméletlen kapcsolat okai a többség zsidókkal kapcsolatos attitűdjeiben keresendők, és a kapcsolat kíméletlensége akkor derül ki igazán, amikor cselekvésre kerül sor. A zsidóknak szembe kell nézniük a legkülönbözőbb abszurd vádakkal, el kell viselniük a morális lebecsülést és megvetést, és meg kell tapasztalniuk az időről időre kitörő hisztérikus zsidóellenességet. A magukat zsidónak valló és/vagy a mások által zsidónak tartott személyek tehetetlennek érzik magukat, hiszen semmiféle bizonyíték nem elég arra, hogy az ellenük pusztá hovatartozásuk okán megfogalmazott vádak tarthatatlanságát bebizonyíthassák.

A többség tagjai képtelenek arra, hogy a kisebbségi hovatartozás perspektívájából nézzenek önmagukra. A többség empátiahiánya okozza, hogy a többségi csoport tagjai tipikusan nincsenek tisztában azzal, hogy a századokon keresztül érvényesülő üldözés és diszkrimináció mennyire sebezhetővé tette a magukat zsidónak valló vagy mások által zsidónak minősített személyeket a többség részéről megnyilvánuló ellenségességgel szemben, mennyire tehetetlenek a feljük irányított igazságtalanságokkal és rossz szándékú cselekvésekkel szemben.

Rámutattunk arra, hogy Bibó jól látta az idegen és a zsidó szerepe közötti egybeeséseket, melyek lényege, hogy a többség előszeretettel ruházza fel a zsidónak tartott személyeket a lázadás, a kritikus beállítódás és az ellenzékiség jegyeivel. A többség nem kérdőjelezi meg azt a morális és társadalmi rendet, melybe beleszületett, nem teszi kérdésessé a rend igazságosságát. Ebből adódóan ha valakivel vagy valakikkel szemben felmerül a gyanú, hogy ezt a rendet megkérdőjelezi, kritizálják, vagy pláne izgatnak ellene, akkor a többség ítélete erkölcsileg negatív lesz a rend ellen fordulóval szemben. Így jön létre az „erkölcstelenség” és a „zsidóság” között vélt kapcsolat a többségben. Bibó igen pontosan írja le ennek az illuzórikus kapcsolatnak a geneziséét: „A zsidókat körülvevő világnak tehát sokkal kevesebb indítéka volt arra, hogy abban az erkölcsi és társadalmi rendben, melyben élt, s melyet egészében sokáig funkcionálónak, összhangzatosnak és igazságosnak ismert, az ellentmondást és elutasítást indokoltnak és jogosnak ismerje el. Ha pedig a zsidók részéről tapasztalta ezt az állásfoglalást, akkor a kritikával való idegenségét megerősítette a kritizálókkal szembeni idegensége is. Így alakult ki a környezetnek az az alapvető tapasztalata a zsidókról,

hogy azok aránylag nagy százalékban hajlanak arra, hogy a társadalmi értékrendet semmibe vegyék, a társadalom tekintélyét aláaknázzák, megszentelt és tisztelt intézmények mögött alantas érdekeket és indulatokat fedezzenek fel és leplezzenek el, s különös előszeretettel alkalmazzák a humornak amaz ismeretes formáját, mely valamilyen patetikus közhelyet váratlan csúfondáros fordulattal tesz komikussá. Ebből és a gazdasági lehetőségek racionálisabb kezeléséből együttesen adódik a környezetnek az a vélekedése, hogy a zsidók aránylag nagy százalékban semmibe veszik a mindennapi erkölcs szabályait, egyszerűen szólva *csalnak*, amit azután a zsidóellenes előítélet úgy fogalmaz meg, hogy a zsidó erkölcsi felfogás szerint a keresztények becsapása nem bűn.” (Bibó, 1986. II. köt. 695. o.).

Az antiszemiták zsidókról alkotott képét Bibó egy koherens nézetrendszerre vezeti vissza, melynek elemei a zsidókról alkotott, rájuk nézve messzemenően kedvezőtlen sztereotípiák (móhóság, csalás, politikai és erkölcsi destruktivitás, bosszúállás, uralkodni vágyás). Az illuzórikus korreláció elmélete magyarázza, hogy ezek a negatív sztereotípiák miért találnak utat az antiszemita tudatához. Az illuzórikus korreláció egy hibás következtetés, mely szerint a többséghez tartozó kapcsolatot lát a kisebbség egy tagja és valamilyen tulajdonság között, pusztán azért, mert a megítélt személy a kisebbséghez tartozik. A hiba abban van, hogy a megfigyelő *eltúlozza* a kérdéses tulajdonság és a kisebbségi hovatartozás közötti kapcsolat mértékét. A szokásos mindennapi életben a többséghez tartozó személyek viszonylag ritkán találkoznak kisebbséghez tartozó személyekkel és még ritkábban fordul elő a sokoldalú személyközi kapcsolat közöttük. Következésképpen amikor a tipikus többségi személy egy kisebbségi személlyel találkozik, az számára figyelemfelhívó jellegű, megkülönböztetett esemény. A ritkaság ebben az esetben a megkülönböztető figyelem oka. Ettől teljesen függetlenül, a többségi személy egy olyan kulturálisan megszerkesztett világban él, ahol az erkölcsileg nem kívánatos (deviáns, illetlen) viselkedésre szintén megkülönböztetett figyelem irányul. Bármikor arra kerül sor, hogy a többségi személy azt hallja, hogy egy kisebbségi személy és egy nem kívánatos esemény együttesen fordul elő, a „kisebbségi státus” és a „deviáns státus” között kapcsolat létesül, mintha egyik oka lenne a másiknak. Ez akkor is végbemegy, ha egyébként a szóban forgó deviancia (például kritikus beállítódás, móhóság, csalás stb.) ugyanolyan gyakran fordul elő többségi mint kisebbségi hovatartozású személyek körében. Az illuzórikus kapcsolat okozza, hogy a többség a kisebbségeket *ab ovo* negatívabb színben észleli, és előszeretettel ruházza fel negatív sztereotípiákkal. Nem meglepő, hogy a keletkező kisebbség-kép nem lesz túl hízelgő a kisebbségre nézve.

Érdemes megemlíteni egy másik elméletet, mely magyarázza az antiszemiták zsidókról alkotott képének tartalmát. Ezt az elméletet az 1940-es években alkották meg a pszichoanalitikus irányzat által motivált szociálpszichológusok (Adorno et al., 1950). Bibó tudott erről az irányzatról, de gondolkodását az irányzat következtetései nem befolyásolták. Mint a korábbiakban láttuk, figyelmét elsősorban a történeti, a társadalmi és a megismerési tényezőkre fordította. Az antiszemitizmus kiindulópontja Bibó magyarázata szerint a nem zsidók zsidókra vonatkozó „torz” képe, mely a kölcsönösen hátrányos tapasztalatok bázisán jön létre. A probléma abban van, hogy Bibó nem tér ki arra a kérdésre, voltaképpen mitől függ az, hogy kiből lesz antiszemita, s kiből nem lesz az. Sőt, kifejezetten azt írja, hogy „az egész környezetnek – antiszemitáknak és nem antiszemitáknak – a zsidókról való tapasztalatai *egyneműek*: az antiszemiták rémképei a nem antiszemitákkal közös *tapasztalatok* torz és ferde értékeléséből erednek, de anyagukban azonosak” (Bibó, 1986. II. 708. o.). Más helyütt az antiszemitákról csak annyit mond, hogy „megbillent egyensúlyú csoport”, de szót sem ejt arról, hogy miféle egyensúly és miért bomlott meg ebben az esetben.

Adorno és munkatársai a tekintélyelvű személyiség elméletének kidolgozásával megoldották a talányt. A tekintélyelvűség téríti el a találkozások tapasztalati következményeit az antiszemitizmus irányába. Ami az antiszemita sztereotípiák tartalmát illeti, Bettelheim és Janowitz egy érdekes vizsgálatot végeztek el a második világháborút követően az Egyesült Államokban a hadseregből leszerelt fehér bőrű, nem zsidó katonák körében. A vizsgálat során feltárt sztereotípiák nem sokban különböztek a Bibó által Magyarországon leírt sztereotípiáktól. Egoizmus, összetartás, intelligencia, destruktivitás emlegetése volt a leggyakoribb (Bettelheim, Janowitz, 1950). A szerzők a *projekcióban* fedezték fel az interjúkban szereplő sztereotípiákba vetett hitet magyarázó pszichológiai mechanizmust. Úgy találták, hogy ez az a mechanizmus, melynek révén az előítéletes személy képes megte-remteni magában a megbillent egyensúlyt. A projekció során a személy az outgroup-ra vetíti azokat az érzéseket, motívumokat és viselkedéseket, amelyeket nem kívánatosnak tart, s ugyanakkor magában érez. A „zsidó” kategóriája az antiszemiták számára alkalmas vetítő-vászon saját belső feszültségeik kivetítésére és ezáltal az antiszemiták lelki értelemben véve olcsón és fáradságmentesen megszabadulhatnak saját feszültségeiktől, hiszen nem kell önmagukba nézni, nem kell magukba szállniuk. A felettes-én teljesítetlen elvárásai által megbillent személyiségük egyensúlyát a projekció révén állítják helyre.

Bettelheim és Janowitz azt állítja, hogy a más csoportokkal szemben kinyilvánított ellenségesség a személyiség megbillent egyensúlyának tünete. Az egyensúlyt nem csak a felettes-én teljesíthetetlennek érzett elvárásai bonthatják meg. Hasonló következményekkel járhatnak az ösztönén felől támadó kísértések is. Az utóbbi esetben a projekció céltábláját a feketék képezik. Az újabb magyarországi vizsgálatok azt mutatják, hogy a cigányok is alkalmasak arra, hogy efféle projekció céltáblái legyenek. Az antiszemitizmus kontextusában a felettes-én fontos szerepet tölt be a projekció magyarázatában. A felettes-én közvetítési személy számára a társadalom elvárásait. A kapitalista gazdasági rendszer a kemény munkát, a teljesítménykényszert, és a sikerességet hangsúlyozza. Amikor a felettes-én ezeket a követelményeket a közvetítési személy számára, akkor a személy sokszor úgy érzi, hogy nem képes megfelelni. Az antiszemita képzelet segíthet a kudarc és a nem megfelelés okozta feszültségektől való megszabadulásban.

A BIBÓI ÉLETMŰ FELFEDEZÉSRE VÁR

Bibó István ironikusan kérte, hogy fejfájára azt írják: „élt 1946 és 1948 között”. Ezek voltak azok az évek, amikor azt érezhette, hogy szabadon, külső kényszerek túlhatalmától mentesen él. Élete valóságosan 1911 és 1979 között zajlott. E két időpont között sok életet élt. 1930 és 36 között egyetemi tanulmányait végezte változó helyszíneken, melyek közül Genf volt a legfontosabb. Bontakozó karrierje megszakadt 1944 októberében. Az 1944 decemberében megalakult új kormány Belügyminisztériumában Bibó 1945–46-ban magas rangú köztisztviselői posztot töltött be. A Szegedi Egyetemen a politikai tudományok professzora lett, tagjává választotta a Magyar Tudományos Akadémia. Az ötvenes években tisztségeitől és rangjaitól megfosztva az Egyetemi Könyvtárban dolgozott mint beosztott könyvtáros. Az 1956-os forradalom utolsó napján a Nagy Imre-kormány tárca nélküli minisztere lett. A forradalom eltiprásának jogosságát sosem ismerte el, de komp-

romisszumos megoldásra törekedett a forradalom leverésének eredményeképpen hatalomra került bábkormány és a leverett forradalom vezetői között. 1957-es letartóztatását követően hat évet börtönben töltött. 1979-ben mint az ellenállás élő szimbóluma halt meg.

Megírt szövegein kívül mást nem hagyott az utókorra. Mint köztisztviselő nem tudta keresztülvinni közigazgatási reformjavaslatát, Magyarország közigazgatási beosztása azóta is az idejét múlt megyerendszert követi. A politikatudomány tudósaként alábecsülte a magyar demokráciát fenyegető veszélyeket a rövid koalíciós periódusban. A második világháborút Magyarország számára lezáró párizsi béketárgyalásokon senki sem tartott igényt a jó határokra vonatkozó tanácsaira. A baloldali értékekre épülő demokratikus rend, melynek létrejöttében 1956-ben hitt, sosem jött létre. Morális kérlelhetlensége alkalmatlanná tette arra, hogy szóba állhasson az államszocialista rendszer morálisan megsemmisült politikusaival. Az államszocializmus összeomlását követően a demokráciára és piacgazdaságra való átállás időszaka sem hozta el Bibó István (újra)felfedezését.

Paradox módon Bibó István abban az életében támadt fel, melyet legkevesebbre tartott. Szövegeinek alapos elolvasása arról győzi meg az olvasót, hogy Bibó zseniális szociálpszichológus volt. Híres kifejezései, a „kollektív hisztéria”, a „félelem”, a „hamis realizmus”, az „öndokumentáció szükséglete”, a „kelet-európai kisállamok nyomorúsága” mind interpretálhatóak a modern szociálpszichológia paradigmái szerint. Bibó István politikai kultúrára, politikai karakterre és nemzeti identitásra vonatkozó gondolatait Erős Ferenc joggal nevezi termékenynek, és helyesen állapítja meg, hogy ezek a gondolatok tökéletesen beleillenek a kognitív diszonzancia-redukció, a szociális kategorizáció, a társadalmi identitás jóval később létrejött elméleteinek kereteibe (Erős, 1992. 16. o.). Ebben a tanulmányban azt akartuk megmutatni, hogy nem lehet létjogosultsága annak a szociálpszichológiai elméletnek, amely úgy közelítene a csoportközi viszonyokhoz, hogy ne venné figyelembe Bibó István okfejtését a csoportközi kollektív tapasztalatok és a kollektív tulajdonságok közötti kapcsolatról, és azt is be akartuk mutatni, hogy az antiszemitizmus kialakulására és működésére vonatkozó elmélet nem hagyhatja figyelmen Bibó gondolatmenetét, mely a társadalomfejlődési zavarok és az antiszemitizmus közötti kapcsolatra vonatkozik.

Utóirat

Bibó nemzetközi ismertségének és elismertségének fő akadálya a magyar esszéírói nyelvi tradíció, mely halmozza a metaforákat, zsúfolja a történeti utalásokat, és sodró erejű, de végtelen hosszúságú mondatokat eredményez. A keletkező irodalmi szöveg nemcsak gondolati, hanem jelentős érzelmi hatást is vált ki az olvasóban, de csak akkor, ha ismeri a nyelven túli utalások világát, benne él Ady világában és a nyomába lépő népi írók által teremtett expresszív nyelvi közegben. Bibó írásaiból 1991-ben jelent meg egy reprezentatív angol nyelvű válogatás. A fordítók túlságosan ragaszkodtak ahhoz, hogy minden egyes magyar szót szótári jelentésben fordítsanak le angolra, minden egyes mondatot változtatlan hosszan adjanak vissza angolul. A kötet visszhangtalan maradt. A visszhangtalanság oka lehet, hogy a fordító képtelen volt arra, hogy először megkeresse a gondolatot, melyet Bibó magyarul oly tökéletesen leírt, s ezt követően a megtalált gondolatot angolul újrafogalmazza, és kiszakítva azt a hordozó magyar nyelvi közegből, behelyezze az angol szaktudományos diskurzus terébe.

- Adorno, T. W. et al. 1950. *The Authoritarian Personality*. New York, Harper and Row.
- Allport, G. W. 1999. *Az előítélet*. Budapest, Osiris.
- Bettelheim, B., Janowitz, M. 1950. *The Dynamics of Prejudice: Psychological and Sociological Study of Veterans*. New York, Harper and Row.
- Bibó I. 1986. [1948] Zsidókérdés Magyarországon. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. Budapest, Magvető. 623–909.
- Bibó, I. 1991. *Democracy, Revolution, Self-Determination. Selected Writings*. Edited by Károly Nagy. Translation by András Boros-Kazai. Social Sciences Monographs, Boulder, Co. Atlantic Research and Publications, Highland lakes. Distributed by Columbia University Press, New York.
- Csepli Gy. (szerk.) 1980. *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó
- Dénes I. Z. (szerk.) 1993. *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Pécs, Tanulmány Kiadó.
- Dénes I. Z. 1999. *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Budapest, Osiris.
- Erős F. 1993. Szociálpszichológia és történelem. Bibó István társadalom-lélektani előfeltevéseiről. In *A válság szociálpszichológiája*. Budapest, T-Twins. 11–20.
- Hamilton, D. L., Gifford, R. K. 1999. Illuzórikus korreláció a személyközi észlelésben: a sztereotípú ítéletek kognitív alapjai. In Hunyady, Gy., Hamilton, D. L., Lan Anh, N. L. (szerk.) *A csoportok percepciója*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 73–88.
- Huszár T. 1995. *A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács 1948–1949*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Langmuir, G. L. 1999. Kísérlet az antiszemitizmus definíciójára. In Kovács, A. (szerk.) *A modern antiszemitizmus*. Budapest, Új Mandátum. 80–88.
- Simon, H. A. 1982. *Korlátozott racionalitás. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Schütz, A. 1984. Az idegen. In Hernádi, M. (szerk.) *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Budapest: Gondolat. 405–413.
- Szabó M. 1981. Nemzetkarakter és reszsentiment. Gondolatok a politikai antiszemitizmus funkcióiról. *Világosság* (6) 358–362.
- Szűcs J. 1984. *Európa három régiója*. Budapest, Magvető.

Varga Károly

AZ ÉRTÉKEK

ÉS AZ ÉRTÉKVÁLTOZÁS AKTUÁLIS SZOCIOLÓGIAI PROBLÉMÁI

Az értékek és értékváltozás komplex és kiterjedt témaköréből tisztázásra kiválasztott aktuális problémák közül az első, legkézenfekvőbb az, hogy *milyen új domináns értékekkel találkozunk a jelenünkben*. E jelenbe beleértjük szűk napjainkon kívül azt a rendszerváltozástól számított kb. negyedszázados *komplex történelmi pillanatot*, mely az 1100 éves Kárpát-medencei magyarságot és 1000 éves Hungarus államot újból az európai nemzet- és államközösség egyenrangú tagjává fejleszti.

Kitüntetett figyelmet szentelünk itt egyfelől az *emancipációs* vagyis felszabadító, autonómmá tevő értékek világszerte észlelt rohamos térfoglalásának, ami a *rendszerváltozás* körül játszhatott meghatározó – bár ilyen jelentőségében kellőképp sohasem méltatott – szerepet. Sőt megkockáztatjuk és ellenőrizzük a hipotézist: régióink rendszerváltásában talán épp ennek a mega-trendben érkező szellemi felszabadulási hullámnak a *frontvonalon való átcsapása* játszotta a főszerepet.

Másfelől figyelmet szentelünk annak is, hogy ez az autonóm igénymegfogalmazás a rendszerváltó társadalom részéről milyen értéktartalmakat céloz meg most, a „megkezdett jövőben”. És itt felvetjük és ellenőrizzük a hipotézist: ez a felszabadult és a demokrácia eszköztársadalmát fokozatosan teljes egészében magához ragadó népesség pontosan az *életminőség* megvalósulásához igényli mind a politika, mind az üzleti világ, mind a civil szerveződések közreműködését. A társadalom- és szociálpolitikától, valamint az oktatás- és egészségpolitikától a rendelkezésére álló demokratikus elbírálás eszközeivel – elsősorban a parlamenti és önkormányzati *választások* iránykorrigáló rendszerével – „be is vasalja” ezt.

Ezeknek a vizsgálódásoknak a fejlett tudomány standardjaihoz való emelése azonban megköveteli olyan *módszertani reflexiók* kibontását, melyekben a *korszerű szociológiai axiológia* tudatossági szintjén kell számot adnunk arról, hogy ez az aktuális értékismeret és értés metodológiailag hogyan válhatott és válhat hozzáférhetővé számunkra. Milyen fogalmi eszközök és kutatási műveletek révén (tehát becsülhetően milyen validitással – érvényességgel, hitelességgel –) szerezhettük és szerezhethetjük meg őket.

Itt egyfelől olyan hagyományos axiológiai témákat vizsgálunk meg mai kutatási eredmények fényénél, mint a *tények és az értékek kapcsolata*, illetve ehhez kapcsolódóan az *értékorientáció* sajátos kategóriájának különféle koncepciói, amik közül kiválasztjuk az érzésünk és tapasztaltunk szerint leginkább előrevivőket.

Másfelől viszont már elérkezünk a tudományos önreflexió legradikálisabb kérdéséhez, hogy tudniillik egyáltalán várhatunk-e valami *többletet* az értékutatásoktól és jelentül a jelen vállalkozástól az életvilág jobb megértése terén. Van-e és milyen elméleti és gyakorlati haszna az értékdimenzióban történő vizsgálódásnak, vagy inkább „*Occam borotvája* található munkát az értékek tanulmányozásának bozótjában”¹ (magyarán: „az érték *szó odabiggyesztése* valójában semmi újjal nem járul hozzá eredeti tudásunkhoz”²)? És vajon nem túlzás-e a másik oldalon az a feltevés, hogy az értékutatás „számos alkalmazott szociológiai diszciplína legbelső zugait nyitó *tolvajkulcs*”³? S ha nem, az utóbbi metaforát talán már arra a méltóbbra is cserélhetnénk, hogy az értékfogalom esetleg „*a csillag közepe*”, mely több társadalmi probléma, köztük az általunk felvetettek megvilágítására is alkalmas?

A RENDSZERVÁLTOZÁS ÚJSZERŰ MAGYARÁZATA: AZ EMANCIPÁCIÓS ÉRTÉKEK ÁTCSAPTAK A FRONTVONALAKON („LILI MARLEEN-MODELL”)

Bár az 1989/90/91-es hazai rendszerváltozás – ‘56 elismerésével, a szabad választásokkal és a megszálló csapatok távoztával – már nem a *dernier cri* a mai generációink együttesén áthullámzó történelemben, hiszen az igazán új *eón*, az új évezred első százada kétségkívül a 2001. szeptember 11-i toronyrombolásokkal kezdődött el (talán még mélyebb váltással, mint az 1914. június 28-i pisztolylövéssel befejeződött XIX. és elindult XX. század)⁴, de azért a fél évszázados jaltai világrend összeomlásával visszanyert magyar szuverenitás jelentörténeti-szociológiai feldolgozásában még napfényre kerülhetnek izgalmas összefüggések: tanulságosak mind a magyar nemzet sorsproblémáinak, mind a nagyvilág mega-trendjének jobb megértéséhez.

A rendszerváltozás belső (Lajtán inneni) okai

A kelet- és közép-európai rendszerváltozást közkeletűen új világpolitikai konstellációnak, nevezetesen az Amerika által kilátástalan fegyverkezési versenybe szorított kommunista világtérfél gazdasági összeomlásának szoktuk betudni. Ez valószínűleg tényleg érvényes, megfellebbezhetetlen magyarázat. Néhány jel azonban arra is utal, hogy ennek a változásnak igen nagy mélysége dacára meglepő hirtelensége, nem várt könnyedsége és olajozottsága – sőt itt-ott „bársonyossága” – valamilyen *endogén*, belső tényezőcsoporttal is összefügg. S itt *ad hominem* érveléssel „Lenin elvtársat” idézhetjük arról, amihez ő kétségkívül a legjobban értett.

„A forradalmi változashoz *kettő* kell: a hatalomban lévők már *ne tudjanak*, de a hatalom által elnyomottak már *ne is akarjanak* a régi módon kormányozni illetve engedelmesskedni.”

Eszerint a szovjet világbirodalomnak az atlanti birodalmi centrum általi „kimattolása” – úgy tűnik – e politológiai („lenini”) alapigazságnak csak az első felét igazolja vissza. Érdemesnek tetszik tehát némi vizsgálódást annak irányában is tenni, hogy mik lehettek még a belső, *Lajtán inneni okai* ennek a történeti léptékben – minden elhúzódo tisztázatlanságai-val és visszahőköléseivel együtt – félelmetesen gyors és radikális rendszerváltásnak.

Személyes visszatekintés: „középosztályi értékek” a kelet-európai horizonton

Magyarázó hipotézisünk felvetéséhez és kibontásához, még a szakirodalmi evidenciák felsorakoztatása előtt, legyen szabad a szerzőnek egy rövidre fogott személyes visszatekintést tennie (amely azonban kerek négy évtizeddel, vagyis egész szociológusi pályafutása legelejére ugratja vissza az emlékezést). Épp arra az időre, amitől fogva a nyugati világban a második világháború utóhatásait eltakarító két évtized után a „*csendes posztmodern értékforradalom*”³ indulását datálják.

1963/64 téli fordulóján, a frissen megalakult MTA Szociológiai Kutatócsoport égisze alatt Hegedűs András igazgatónk megbízásából elindítottuk, mi szociológus munkatársak (Losonczy Ágnes, H. Sas Judit, Sipos Zsuzsa, Márkus Marisa, Nemes Ferenc, Szesztay András stb.) és hozzánk csatlakozott fiatal írók (Galgóczy Erzsébet, Maróti Lajos és mások), a Gyöngyös-környéki falvak komplex szociológiai-szociográfiai terepvizsgálatát.⁶ A gyöngyösi szállodából való kirajzásunk után, Tarjánból, Fügedből, Solymosból visszatérve, ki-ki a maga felvételi anyagával, esténként vitatkoztunk valamelyikünk szobájában. Egy ilyen vitára jól emlékszem e hosszú emberöltő távlatából. Tornai József, a „klasszikus ipari táj” ifjú költője, Solt Ottilia lelkes, hátizsákos, stoppos külföldi diákutazó és (talán még) Hegedűs „C”.⁷ András és Földvári Tamás volt jelen a bohémct itt-ott mélyre szűrő komolysággal váltó beszélgetésen. Akkor ugyan már megvolt az '56 utáni első, '63-as amnesztia, de a közállapotok és közkilátások tekintetében még eléggé nyomasztó volt a hangulat. Ám a nyugatra tájékozódó szociológus, a nemrég megismert Geert Hofstede-t (a jelen tanulmánynak is egyik főszereplőjét) idézve, hangot mert adni egy vigasztaló gondolatnak:

„A kommunizmust egy belső erő igenis meg fogja buktatni, mégpedig törvényszerűen: a középosztályosodás vagyis az újszerű *középosztályi értékek* megjelenése és lassú, de biztos uralomátvétele által.”

Erről aztán a szobatárs Tornai Józseffel még hosszasan elvitatkoztunk. Úgy érte, hogy ő, bár erősen tamáskodva és csodálkozva, hajtogatta: „*Bár a próféta beszélne belőled!*” Sötét pesszimizmusát a jó hír láthatólag nemigen enyhítette, de én éreztem: e szociológiai vastörvény bekerülése gondolatvilágunkba mégiscsak generál valamiféle ellenerőt a birodalmi hódoltság kiszolgáltatottságából eredő kilátástalanságban. Ebben azután még némileg meg is erősített Clark Kerr és szerzőtársai *Iparosodás és ipari ember* című műve⁸ (maig örzöm), amely gazdag és erőteljes jegyekkel ruházta fel a modernizáló politikai eliteknek és életművüknek a *középosztályi* közegeből sarjadó, illetve ilyen közeget kiforró típusát. Tornai József meggyőzésével próbáltam meggyőzni magamat is: ha a szociológiai törvényszerűségeknek egyáltalán hinni lehet, akkor itt is igaz: a társadalom végül is csak erősebb lesz, mint az őt akármilyen totálisan ráncba szedni próbáló hatalom. „...*Azért a víz az úr!*”

S most lássuk, mit mondanak a pont akkoriban kezdődő (s talán szintén éppen a 2001. szeptemberi „fekete keddel” záruló) korszak gazdasági és lelki egészéről azok a kutatók, akik a fejlett ipari társadalmak közelítő szociológiai törvényeiben, törvényszerűségeiben gondolkodnak, és az ilyenek hipotéziseit szigorú empíriával szívósan szembesítik.

Az emancipációs értékek világtrendje

Jan W. van Deth, a European Science Foundation által szponzorált Hit a kormányzatokban tematikájú kutatási program és kötet sorozat IV. kötetének⁹ egyik szerkesztője és fő tartalmi írója koronatanúként idézi az említett Ronald Inglehartot, a *Csendes forradalom*

szerzőjét¹⁰, miszerint a 60-as évek második felétől a politikai részvétel „elit által irányított” változatát egyre inkább felváltotta az „elitet irányító” vagy az „elithez kihívást intéző” módzat. Deth azonban ebben még Inglehartnál is átfogóbb váltást hipotetizál: a fejlett ipari társadalmak értékorientációjának azt a gyökeres megváltozását, amely az *emancipatórikus* értékeket juttatta egyre inkább érvényre.

„Általános »lázas« bontakozott ki az »elnyomó’, művi, korábban megkérdőjelezetlen életvitel ellen.¹¹ Ez a személyi élet minden aspektusát érintette: a gyermekszülést, a gyermeki életformát, a szexet, a házasságot, a ruházkodást, a zenét, a képzőművészetet, a sportokat, a nyelvet, a lakást, a vallást, az irodalmat, a halált, az iskolákat... Erre a folyamatra a szélében-hosszában használt »individualizálódás« címke helyett találébb a »*poszt-konvencionális*« normák, illetve a »*hagyománytalanított*« társadalom megjelölést használni... Itt nem hirtelen törtek be új értékek, hanem fokozatosan tűntek el a hagyományos értékek, és helyükbe lassan az egyének erősödő függetlensége és magabiztossága lépett. Ugyanakkor az érzelmi összefogás, a valakikhez tartozás igénye is jellemezte az értékváltsáknak ezt a folyamatát... De ami számunkra leginkább releváns itt, az változatlanul annak a kutatói konszenzusban való feltételezése, hogy e kulturális változások alapja az *emancipációnak* és az *önkitaljesítésnek* általánosabb érzése, amely az »elnyomó« erők elleni »lázasban« jut szóhoz...”

Ebből a kutatói konszenzussal feltételezett és sokféle empirikusan előtalált, igazolt jelenségcsoportból további jellemzők voltak levezethetők és ellenőrző megfigyelés tárgyává tehetőek.

„Nem csoda, hogy soha korábban nem volt tapasztalható akkora *bizalomvesztés* a politikai és gazdasági rendszer olyan sok elemével szemben. Mindez nem jelentett egy általános lázadást a kormányzat mint olyan ellen, csak a kormányzat pozíciójának megváltozását a modern társadalomban... Az emberek *kevésbé tisztelettudókká* váltak mindenféle többséggel szemben, és a legitimitáció egyre inkább instrumentális (cél-eszköz viszonylatú) és tárgyilagos *érdekkalkuláción* alapuló lett.”

Ez a bizalmi krízis igen figyelemreméltó jelenség, aminek egy sajátos magyar vonatkozására hamarosan rátérünk. De még egy további igen érdekes – sőt perdöntő – jelentőségű fejlemény is érzékelhetővé vált a fejlett ipari társadalmak értékváltozásának folyamatában.

„Mivel az egyik értékrendszert nem egyszerre és egészében váltotta fel egy másik a fejlett ipari társadalmakban, hanem lassanként és átmenetekkel, ezért (is) egy *fragmentált*, töredezett, nagy *heterogenitást* életető és ápoló kultúrátípus alakult ki. Annak a ténynek pedig, hogy a változó kulturális környezetben úgy karoltak fel új értékeket, hogy közben nem vagy nem egészen adták fel a régieket, továbbá, hogy dominánsan már a függetlenségre és az önkitaljesítésre esett a hangsúly, óhatatlan következménye lett, hogy az emberek maguk állították össze menetközben (sőt gyakran már maguk is tervezték meg) saját (»különbejárható«) értékmentázatukat. Vagy ha úgy tetszik, standard *menük* helyett *à la carte* válogatták össze a számukra étvágygerjesztő orientációkat. Ez pedig a korábbi, a társadalmi struktúrában meghatározott szociális identitás modelljének összeomlását jelentette. Ugyanakkor azt is, hogy a politikusok felé olyan burjánzó, szerteágazó igények kerültek megfogalmazásra, amiket többé már nem lehetett összefogni egy domináns ideológiába, sem egy átfogó, mindenre keresztülívelő célrendszerbe.”

Hol volt a legnagyobb szükség valódi emancipációra?

Mindezeknek a Dethék kutatásából (is) nyert evidenciáknak a fényben talán már nem tűnik túlságosan merésznek és „elrugaszkodottnak” fentebb felvetett és itt kibontandó hipotézisünk, miszerint

ha az ezredfordulóra készülő emberiség legfejlettebb tudományos-technikai, gazdasági és politikai nemzetcsoportjaiban kezdte már elérni a „felnőtté válásnak” a szellemi és érzületi felszabadulás, emancipáció értékeiben érvényesülő fokozatát vagy mintázatát¹², akkor ennek – épp ennek (!) – a fejleménynek valódi kihatása kellett hogy legyen a földrajzilag és sokszintű és soktartalmú kommunikációban szomszédos, de az itt releváns felszabadultságban, emancipáltságban jó pár fokozattal lemaradó „létezett szocializmus” ugyanazon (vagy valamivel utána következő) időszakának az értékalakulására is.

Magyarán: lehetetlen, hogy a szellemi és érzületi emancipáció (tekintély alóli felszabadultság és a népesség által kritikus következetességgel „bevasalt” demokrácia) értékei át ne hullámmozgottak volna annak a sokat emlegetett „világ egy hatodát” kitevő szocialista társadalomnak az életvilágába, népességének aspirációiba is, amely intézményileg ugyan cinikus módon hirdette magáról a „nép-szabadságot” és a „népi demokráciát”, de épp ezekből ténylegesen, megtapasztalhatóan semmit sem adott alattvalóinak.

Amikor a rendszerváltozás után immár eltűnődhetünk azon, hogy nemigen képzelhető el meredekebb hazugság, mint épp a szabadság (és parlamentarizmus) zászlóra tűzése az egyetlen alternatíva „szabad” választására zsugorított „népi demokráciában, akkor így utólag arra is ráeszmélhetünk, hogy micsoda energiák voltak itt lefojtva a józan eszétől és romlatlan emberi természetétől (marxi terminológiával: „nembeli lényegétől”) végül is egészen meg nem foszthatott nép valódi szabadságigényéből. Ha viszont természetesnek vehető, hogy Cisz-Lajtániában épp ezek a szabadságértékek váltak a legmélyebbről fakadó vágy, kielégítetlen emberi szükséglet tárgyává, életfontosságúnak érzett hiánycikké, akkor szinte átértelmezhetjük a világviszonylatban észlelt emancipációs mega-trend egész földrajzi-történelmi formációját. Ha ugyanis már a polgári szabadságjogokkal és a felvilágosult-szekularizált életérzés alakította intézményi renddel bőven ellátott atlanti társadalomban is sodró igénnyel lépett fel az

„általános »lázadás« az »elnyomó«, művi, korábban megkérdőjelezetlen életvitel ellen... illetve az emancipációnak és az ön-kiteljesítésnek az az általános érzése, mely az »elnyomó« erők elleni »lázadásban« jutott szóhoz...” (lásd fentebb),

akkor mennyivel inkább „ráfért” egy ilyen emancipációs megrázkódtatás arra a Nyugat-társaságban vegetáló kommunista társadalomra, amely magát a legszabadabbnak deklarálta, de amely ugyanakkor az utolsó előtti pillanatig ki tudott térni az elől, hogy c tekintetben „szaván fogják”.¹³

Ez a feszültség tehát korszakos jelentőségű dinamika rejtett tartaléka kellett hogy legyen: „készenléti hídfőállítás” vagy „ötödik hadoszlop” a politikai intézményrendszer változásához, amely épp a „lenini képlet” alapján csak arra várt, hogy elnyomó hatalmi ellenpólusán mikor lesznek észlelhetők a gyengülés jelei.

Erre a nem mindennapi kontrasztból születő feszültségre világít rá az Amitai Etzioni-féle „aktív társadalom”, illetve az ebből levezetett Warren Breed-féle „önvezérlő társadalom” elmélete¹⁴ is, melyek az Inglehart-féle első művek idején vagyis a nyugati világban észlelt értékváltozás első nagy hulláma nyomán születtek. Etzioniék kimutatták, hogy a szocialista típusú társadalom nyíltan elidegenedett: abban az értelemben, hogy itt különösen hiányos a politikai célkitűzésekbe való beleszólási lehetőség.¹⁵ Így ebből az elemzési adatból is kézenfekvőnek tarthatjuk, hogy ha valahol, hát épp a „létezett szocializmus” társadalmaiban keletkezett és gyülemlett fel az egyre élesedő ellentmondás és feszültség a meg nem adott, de ettől csak még mélyebben átértékelési jogok területén, és hozta létre az értékorientációk közlekedőedény-rendszerében az öntudatosodás és emancipáció nagy energiájú kiegyenlítődési dinamikáját.

A „Jaltától Máltáig” és hasonló világpolitikai konstelláció-modellek mellett (ha nem is helyett) tehát felvillanhat bennünk egy ilyen értékváltozási dinamika evidenciája. S ekkor egyenesen elcsodálkozhatunk azon, hogy ennek a modellnek miért „nincs igazán sajtója”, holott a politikai változás hirtelensége nyíltan árulkodik valamiféle ideológiai és érületi – Rousseau nélküli rousseau-i – előkészítettségről még az elnyomó apparátusok tagjaiban is. Magyarán: az ezredvég embere legalább itt, az atlanti centrum közelében és történelmi-kulturális, de éppúgy jelen gazdasági-logisztikai kapcsolat-szövedékében is, „el kellett hogy kapja” e megváltozott életérzés „mikrobáinak” (pozitív) epidémiáját.

*Az emancipációs világtrend marxista apologetikus értelmezése:
„a kapitalizmus újabb válságjelensége”*

E modell valószínűsítésére – hogy tudniillik itt nálunk is a frontvonalon túli ízlésérők hathattak¹⁶ – két további közvetett bizonyíték merült fel vizsgálódásainkban. Az egyik a szocializmus intelligens apologetáinak reagálásából, a másik a fentebb említett „bizalom-háztartásban” észlelt különös, új irányú impulzusból, illetve lökéshullámból.

Ami az elsőt illeti, itt két kiváló marxista értékteoretikus, Vitányi Iván és Bayer József munkásságát idézzük, amely tanúsítja, hogy az éber szocialista szociológusok érzékelték, de természetesen hártani is próbálták az értékváltozásban sejtett veszélyt. A vihar előtti légköri és tereptárgyi elektromos polarizáció, illetve a kisülés előtti feszültségnövekedés analógiájára („mert fölöttünk az idő érik zajtalanul és félelmesen” – József Attila) megérkezett, és jelezte magát a fél évszázados rendszert elsöprő „ítéletidő” előszele, amit a hozzáértő társadalmi-politikai meteorológusok műszereinek is regisztrálnia kellett. Csakhogy a „vértlen”, mert az apologetikus interpretálásnak kiszolgáltatott adatokból ők fennhangon azt olvasták ki, hogy itt csak a kapitalista társadalom (újabb) válságjelenségéről van szó, ami (az olajárrobbanáshoz hasonlóan) *nem fog begyűrűzni* a történelmi materializmus törvényei szerint kézbent tartott fejlett szocialista társadalomba. Az értékrendszer átalakulása itt legfeljebb csak a szocialista társadalmak fejlődésének újabb, komplikáltabb, több alternatívát kínáló szakaszát jelezhetette. Bayer Vitányi szkeptikus idézetéhez („Az érték sok esetben csak egy bonyolultabb kifejezés olyan dolgok megnevezésére, amelyeket korábban egyszerűbben fejeztünk ki.”) azt fűzi hozzá, hogy „*Occam borotvája* bizonyára találna munkát az axiológiai fejtegetések, érték meghatározások bozótjában”.¹⁷ Ugyanakkor, bár a nem marxista értékutatás fő áramát reménytelenül zsákutcának tartja, a marxizmusban és Lukács Györgyben még lát kiutat ebből a tévelygésből:

... az újkantiánus axiológiához hasonló vállalkozások nem szerves folytatást igényelnek, hanem történeti-kritikai elemzést, mely nemcsak a válaszok, hanem már a kérdésfeltevések egyoldalúságát, hamisságát is kimutatja. Egy marxista igényű értékfelfogásnak – ha nem lép is fel önálló axiológiaként – szükségképpen egészen mások a kiindulópontjai, s nemcsak hangsúlyban tér el a polgári axiológiától... Mivel nem tekintjük feladatunknak a marxista axiológiai »hipotézisek« számának gyarapítását – hiszen közvetlen célkitűzésünk jóval szerényebb: egy polgári axiológiai irányzat bírálata –, a továbbiakban beérhetjük azzal, hogy *kapcsolódunk Lukács György, valamint néhány olyan marxista szerző értékfelfogásához, akik a marxi munkaérték-elméletet tekintik kiindulási alapnak.*¹⁸

A marxi munkaérték-elmélet etalonján azonban már Vitányi Iván is túljutott. Sőt nagyon szerencsés felosztásnak tartjuk (és érték-szociológiai egyetemi előadásainkban kiindulópontul választottuk) azt a Hermann Lotzétól Nicolai Hartmannig tartó hagyományból

nyitott lélekkel adaptált taxonómiáját, amely a *közgazdasági értékfogalmat* (és vele az Adam Smith–Ricardo–Marx-féle munkaérték-elmélet idevágó kategóriáját is) a *múltba forduló*, az értékminőséget a már elvégzett tevékenységhez, a befektetett munkához („a társadalmilag szükséges munkaidőhöz” köti, míg a másikat, a *filozófiai* (amiből a *szociológiai értékfogalom* is kialakult), amit „a cél, a kellés (Sollen), a program, az irányultság, a beállítódás, a szükségletek világa” vezérel, a *jövőhöz kapcsolja*. Hozzáfűzi persze rigid marxista kötelességtudatból, hogy a kettő összefügg. „A jövő a múltból táplálkozik, ugyanakkor a jövő – amint az ember kitűzi maga előtt a célt – azonnal jelenné, munkává, majd múlttá válik”¹⁹, sőt egy korábbi művében apologetikus módon még a primátust is a munkaértéknek adja.

„A marxizmus szellemében járunk el tehát, ha a munka (sajátlagos emberi tevékenység) értékképző szerepét az értékek egész birodalmára kiterjesztjük.”²⁰

De – ahogy szisztematikusan elméleti tárgyalásunkban látni fogjuk – itt mégis egy olyan lényegi megkülönböztetés kapott hangot, aminek implikációi termékeny következményekkel járnak az *empirikus értékkutatás*, sőt az értékek és értékváltozás témakörében folytatandó *akciókutatás* szempontjából is.²¹

Pusztá tekintélytiszteletből nem származik többé bizalomtőke

Ámde miután felemlítettük, hogy a marxista értékfelfogásban az értékváltozásnak mint a társadalmi-politikai rendszerváltozás előrejelzőjének a szerepe eleve nem lehetett túlságosan népszerű, arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy itt számunkra tanúskodni kész egy másik irányúan kritikus jelentésű esemény is. A Deth-től idézett nyugat-európai jelenségről a „soha korábban nem tapasztalható méretű *bizalomvesztésről*” van szó, ami hazai viszonylatban egy szintén hihetetlen léptékű és titokzatosnak tűnő (mert csak egyetlen impulzus erejéig – pár hétig vagy hónapig – ható), ambivalens jelenséget produkált.

Idézzük fel ehhez a bizalomvesztési témához Vallásosság-szindróma kötetünknek egy passzusát, ahol arról emlékeztünk meg, hogy az International Social Survey Program 17 országra kiterjedő 1991-es vizsgálata szerint a rendszerváltás hajnalán hazánkban minden bizalompotenciál, ami csak elfordult az előző állampárti hatalom képviselőitől, szinte rázúdult az egyházakra és a vallási szervezetekre – de onnan pillanatokon belül „el is párolgott”.

„A *Bizalom az egyházakban és a vallási szervezetekben* kérdőív-kérdés adataiban Magyarország az 1991-es felmérésben Oroszországgal, a Fülöp-Szigetekkel és Írországgal *világelső* volt, maga mögé utasítva olyan »jámbor« országokat, mint Lengyelország vagy az USA. (Ez a rendszerváltás hajnalán valóban érezhető is volt mindaddig, amíg a militáns egyházellenes média ki nem bontakoztatta közvetlen és áttételes harci manővereit, illetve az egyházak és hozzájuk közelebb álló politikai és egyéb szervezetek szereplésében nem kezdtek el csalódni az ezek elé nagy várakozással tekintő tömegek.)”²²

Ebben a tényben annak a Deth-féle fenti tételnek közvetett bizonyítékát, pontosabban a mi helyzetünkre is áthozható érvényének illusztrálását látjuk, hogy az emberek nálunk is valóban

„*kevésbé tisztelettudókká* váltak mindenfajta felsőbbiség iránt, és a legitimáció egyre inkább instrumentális (cél-eszköz viszonylatú) és *érdekkalkuláción* alapuló lett”.

Az összeomló állampárti rendszertől megvont bizalom tehát nagy várakozásokkal mindenestől az újonnan szóhoz jutott intézményekbe, és eminens módon az addig elnyo-

mott egyházakba és vallási szervezetekbe fektetődött be. Mivel azonban a Deth által említett „cél-eszköz viszonylatú érdekkalkuláció” itt hamarosan éreztetni kezdte hatását, és egyértelmű negatívumokat mutatott fel, vagy egyszerűen nem hozott érezhető pozitívumokat – természetesen nem függetlenül a rendszerváltás egészéhez fűzött, irreálisan felcsigázott várakozások általános frusztrálódásától –, ezért ez a már „kevésbé tisztelettudó” népeség nem is tartott ki az egyházak és vallási szervezetek iránti *megelőlegezett bizalmában*.

A kritikus öntudatot és szuverenitást vezérlő emancipációs értékek tehát, vagyis az *à la carte* válogatásra hajlamosító értékorientáció (világkép, önkép, társadalomkép), immár sem a marxista, sem a polgári érték-konzervatív programokat és magyarázatokat nem fogadja el *tekintélyi alapon*. Ezt megalapozottan tételezhetjük a rendszerváltás körüli események alakulásánál, de az eltelt bő évtized fejleményeinél, sőt nemkülönben a holnap valid prognózisa próbálkozásainál is.

DEMOKRATIKUS ESZKÖZÖKKEL „BEVASALT” CÉLÉRTÉK: AZ ÉLETMINŐSÉG

Ha ezek után valószínűsítettnek látjuk a jelentörténeti-szociológiai hipotézist, hogy az *emancipációs értékeknek* az ezredforduló közeledtével a fejlett ipari társadalmakban végigsöprő mega-trendje (is) felelős a kelet- és közép-európai rendszerváltozásért, egy lépéssel tovább is vezethetjük gondolatmenetünket. Logikusan itt ugyanis az a kérdés merül fel, hogy ez az autonómia-értéket (vagyis a valóságos választás jogát és lehetőségét) érvényesíteni óhajtó, felnőtt társadalom *mire is használja* ezt a belülről fakadó emancipációs lendületét. *Mit akart elérni* „lázadásával”, mellyel (ahogy fentebb Deth-től idéztük):

„a korábban megkérdőjelezetlen, »elnyomó«, »művi« életvitele ellen fordult, és amely érintette a személyi élet minden aspektusát: a gyermekszülést²³, a gyermeki életformát, a szerelmet, a szexet, a házasságot, a ruházkodást, a zenét, a képzőművészetet, a sportokat, a nyelvet, a lakást, a vallást, az irodalmat, a halált, az iskolákat...”?

Mire is emancipálódott a korábbi kötöttségeiből, *mire is* akart felszabadulni, *mi is volt és lett* az a központi vezérlő *célértéke*, amihez *eszközértékként*²⁴ rendelhetjük hozzá a korábbi életvitelével való szakítás *bátorságát*?

Alfejezetünk címében már válaszoltunk: ez nem más, mint az *életminőség*.²⁵ Gazdag szinonimikájával: a szubjektív jó közérzet²⁶, az életszínvonal vagy életstandard²⁷, az életút, illetve életfelfogás²⁸, az élethelyzettel való elégedettség²⁹, a boldogság³⁰, az élet kiteljesítése.³¹

Az életminőség választott koncepciója: funkció és kapacitás

Az életminőség azonban – ahogy felvillantott szinonimikájából is kitűnik – rendkívül összetett, sokjelentésű, sőt egy-egy jelentésen belül is sokárnyalátú terminus, nem is beszélve még gazdagabb „konnotációjáról”, vagyis arról, hogy milyen „holdudvari” jelentéskör társul még hozzá, mely más-más irányokból más-más érték- és magatartás-elméletekhez kapcsolódik. Ebből a zavarba ejtő gazdagságból választanunk kellett. A választás kritériuma számunkra is a „relevancia és hasznosíthatóság” volt³², vagyis az a szem-

pont-együttes, hogy az érdemben munkába veendő kategória egyfelől illeszkedjék az *életminőség mint az emancipációs bátorság célértéke* című szociológiai koncepciónkba sűrített empirikus megfigyeléseink, illetve idevágó eredményadataink zömével, és ezekben segítsen elméletileg előbbre jutni, másfelől az így megszülető akciókutatási operációs rendszerünk minél hozzáférhetőbb legyen a *policy* (esetünkben: a nemzetpolitika, a társadalompolitika és a szociálpolitika) számára.

A szociológiai relevanciának és a nemzetstratégiai aktualitásnak ez a kritérium-együttese két igen figyelemreméltó kutatási irányzat közelébe sodort bennünket. Ezek egyikét a fentebb említett Amartya Sen, 1998-as közgazdasági Nobel-díjas életstandard-kutató, másikat a magyar származású kiváló chicagói életminőség-kutató Csíkszentmihályi Mihály neve fémjelzi.³³

Ami Amartya Sent illeti, akinek tudományos teljesítményét – és ennek *szellemi áttörés* jellegét – a legmagasabb értékelő grémium hitelesítette, bizalommal választottuk kalauzul. Nem mai keletű tapasztalatunk ugyanis, hogy a Nobel-díjjal kitüntetett tudósok olyan felfedezéssel viszik előbbre a szaktudományuk állását („*state of the art*”), ami kulcsot ad az épp akutan időszerű, ám e felszabadító belátás nélkül zavaros, széteső vagy éppenséggel nagyon is összekuszálódott problematikákhoz.³⁴ Ezért próbáljuk meg a hazai életminőség-kutatások szempontrendszerét Sen professzor új távlatot nyitó „életstandard”-elméletével megújítani. Tudatában vagyunk annak, hogy ezzel olyan témához nyúlunk, amit a Sen előadásait sajtó alá rendező Geoffrey Hawthorn úgy aposztrofált, mint „*a modern demokráciákban a nemzeti biztonság és védelem mellett a politika másik fő tárgyát*”. A seni felfedezésnek az általános jelentőségén túl a hazai viszonyokra még az a többlet-fontossága is megállapítható, hogy egy évtizedekkel hátraszorított, tökeszegény régió és ország felcsigázott jóléti várakozásai közepette rendkívül nehéz – ilyen korszakos tudományos belátások vezérlete nélkül szinte alig is lehetséges – megtalálni az igények és a lehetőségek illesztésének „*optimálgörbéjét*”.

A seni gondolat viszont kitör a témát kezelő közkeletű szempontrendszer inherens el-
lentmondásosságából – amiben vergődik a hazai életminőség-politika mind végrehajtóival, mind kutató-tanácsadóinak jelentős részével mindaddig, amíg az életnívót a rendelkezésre álló javak (termékek és szolgáltatások) mértéke és értéke oldaláról definiálja, mégpedig oly módon, hogy az életstandardot ezek *fogyasztási felhasználása* metszetében méri, és ezen a síkon próbálja a lehetőségek szerint maximalizálni (ami esetünkben szükségképp csak gyatra eredménnyel kecsegtethet). Sen koncepciója szerint viszont az életszínvonal nem ebben a fogyasztó számára való „*utilitás*”-ban (haszonban, élvezetben) ragadható meg, hanem abban a társadalmilag elismert funkcióban, teljesítményben, amit a javak, illetve szolgáltatások fogadója ténylegesen betölt, megvalósít, illetve aminek betöltésére, megvalósítására képességgel, kapacitással rendelkezik. Ebben a funkcióként, illetve kapacitásként felfogott életstandardba azonban az elért javak mellett *más természetű tartalmak is belefoly*nak (környezeti, szociális, politikai tényezők, személyi, pszichikai, sőt etikai jellemzők stb.). Ha pedig valóban a „*funkcionálás öröme*”,³⁵ a teljesítmény tudata és érzete, vagyis a jó munkavégzés élménye az emberi boldogság és elégedettség egyik fő összetevője,³⁶ akkor a jövedelem, jólét fogyasztási aspektusa mellé besorolódik az eme funkcionális *a javaknál közvetlenebbül megalapozó* kapacitás – mégpedig ennek nemcsak fizikai összetevői, hanem például az egészség testi és lelki tényezői is, sőt a teljes képességi és készségi (motivációs) készlet is, ahol az élettervek³⁷ szerves kapcsolatban állnak a személy (csoport, réteg) értékrendszerével.

Ez a koncepció ugyan egyfelől felszabadítja a szűkös forrásokra utalt társadalom-, gazdaság-, jólét- és egészségpolitikát az akut zsákutca-érzéstől, vagyis attól, hogy a korlátozott forrásokkal rendelkező államnak benyújtott jóléti igényekre, illetve elégedetlenségi jelzésekre az életszínvonal-politikának szükségképpen szuboptimális választ kelljen adnia, de másfelől ez már azt is jelenti, hogy *a mindenkori kormányzatnak és törvényhozásnak egy sokkal nehezebb, komplexebb, stratégikusabb, vagyis jóval hosszabb lejáratú társadalom-fejlesztő és emberierőforrás-fejlesztő programra kell elköteleződnie.*³⁸

Káoszról rendet: a disszipatív energiák felhasználása

Áttérve a hozzánk szakmailag (és térségi gondolkodásmód tekintetében is) közelebb álló Csíkszentmihályi Mihály úttörő kutatására, akit még az MTA díszdoktorává avatása előtt *FLOW: A Tökéletes Élmény Pszichológiája* című könyve³⁹ révén ismert és szeretett meg a magyar pszichológus szakma és nagyközönség, tőle bevezetül az alábbi, élesen bevilágító gondolatot idézzük:

„Az egészség, a pénz és más anyagi előnyök javíthatnak az életen, de az is lehet, hogy nem. Ha valaki nem tanulta meg, hogyan kell uralnia pszichikai energiáját, nagy esély van rá, hogy még ezek az előnyös körülmények is használhatatlanok lesznek számára. Ugyanakkor sok ember van, aki borzalmas szenvedéseken ment át, és nemcsak életben maradt, de végtelenül élvezi is az életét... A tragédiák attól váltak pozitív élménnyé, hogy az áldozatok elé *hirtelen nagyon világos célok kerültek*⁴⁰; lecsökkent az ellentmondásos és lényegtelen lehetőségek száma...

Az a képesség, hogy a *káoszt renddé alakítsuk*, korántsem csak a pszichés folyamatokhoz kötődik. Némely evolúciós nézet szerint a komplex életformák léte attól függ, hogy milyen mértékben képesek arra, hogy a veszendőbe menő anyagot szervezett renddé alakítsák vissza. A Nobel-díjas kémikus, Ilja Prigogine »disszipatív struktúráknak« hívja azokat a fizikai rendszereket, melyek olyan energiát szelídítenek meg, amely különben szétoszlaná és felemészthető. Így például bolygónkon a teljes vegetáció egy nagy disszipatív struktúra, mert fénnel táplálkozik, amely egyébként a nap égésének haszontalan mellékterméke.”⁴¹

Csíkszentmihályit azonban fentebb még *úttörő* kutatóként is aposztrofáltuk. Nos, ez teoretikus bátorsága mellett kitüntetetten vonatkozik *metodológiája forradalmi újítására* is. Ahogy Ed Diener írja a *subjective well-being* (SWB = szubjektív jó közérzet) kutatások *továbbfejlesztési lehetőségeit* firtató tanulmányának⁴² a Csíkszentmihályi úttörő munkásságát elismerő paragrafusában:

„mivel az elektronikus csipogóval véletlenszerűen figyelmeztetett vizsgálati alanyok azonnal följegyzik pillanatnyi hangulatukat, sokkal kisebb a veszély a memóriatorzulásra, mint akkor, amikor arra kértük őket, hogy hosszabb időperiódusaikból összegezzék információikat.”⁴³

Az életminőség-kutatás termékeny gyakorlatával ennek művelői általában meg lehetnek (mint deklarálták: meg is vannak) elégedve. Csak amikor még további előrelépést céloztak meg – minthogy az impozáns eredmények kritikus felülvizsgálata mégis új, tökéletesítő ötleteket sugallt –, jutottak el azokhoz az új vizsgálati módszerekhez, melyeket Csíkszentmihályi Mihály és munkatársai fejlesztettek ki a „tökéletes élmény pszichológiájában” a teljes időfolyamat megbízható és érvényes (on-line) megragadásával. Ezt Dienerék annál is fontosabbnak ítélték, mivel az SWB-kutatások immár

„a társadalomtudományok hatalmas területévé nőik ki magukat, és ezért elengedhetetlen követelmény, hogy szolid mérési alapjuk legyen”.

A mérési problematika természetesen nem közelíthető a megoldás felé a mérendő jelenség-komplexum elméleti tisztázása nélkül. Ennek keretében hangsúlyozza Diener, hogy „az SWB az egyénben lezajló reakciók számos típusából áll össze, melyeket inkább folyamatoknak, mintsem entitásoknak kell felfognunk”.

Végül Diener az egész bontakozó „közérzet-diszciplínát” tudománytörténeti léptékben jellemzi:

„A pszichológiai tudományok minden területén használatos fogalmakat kezdetben viszonylag egyszerű terminusokban gondolták el. Idővel felmerült e jelenségek komplexebb szemlélete, és olyan mérési módszereket hoztak létre, melyek e komplexebb elméleti közelítést tükrözték. A szubjektív jó közérzet kutatási területe is először a »hogyan érzem magam« viszonylag primitív fogalmával indult, és az ezt befogó mérési módszerek rendkívül egyszerűek voltak (kérdőíves, interjúk rákérdezés). De mostanra már elegendő tudás halmazódott fel ahhoz, hogy megtegyük azokat az előrelépéseket az SWB fogalmában és mérésében, amelyek már annak finomítottabb elméletét tükrözik, hogy mi is alkotja a szubjektív jó közérzetet.”⁴⁴

*„Big science” életminőség-vizsgálat:
Magyarország a gyenge-közepes régióban*

Amikor a fejlett életminőség-kutatásoknak e néhány elméleti és metodológiai vívmányáról az itt előadottakban röviden beszámoltunk, úgy érezzük, kíváncsivá tettük az olvasót arra, hogyan is fest a valóságban egy ilyen magasabb reflektáltsági szinten mozgó életminőség-vizsgálat. Ennek bemutatására több szempontból megfelelőnek látszik épp a Diener kutató-triónak egy olyan SWB-tanulmánya, mely széles nemzetközi összehasonlító bázison – *ahol magyar adatok is szerepeltek* – nemcsak a nemzetenként különböző közérzet-átlagokat hozza, de ezekhez olyan potenciális magyarító tényezőket is keres, melyek valószínűsíthetők, hogy mik járulnak hozzá pozitív, mik negatív irányban a szubjektíven átélt jó közérzet alakulásához.⁴⁵

Ez a 4,1 milliárd embert, vagyis a világ 1990-es népessége csaknem háromnegyedét reprezentáló, 55 országra kiterjedő kutatás „a nemzetek közérzetéről”, mely a fentebb idézett Ruut Veenhoven féle nemzetközi „boldogság-vizsgálat”⁴⁶ adatbázisára épült, a személy szubjektíven átélt jóléte (SWB) tekintetében Magyarországot a 35. helyre sorolja. Messze előttünk állnak a sorban a Skandináv országok, Svájc, az USA, a Benelux államok, de még eléggé megelőz bennünket Ausztria és Nyugat-Németország is (amely utóbbi 29. helyen „veri” Kelet-Németországot). Kisebbségi mértékben elégedettebb nálunk Izrael és a mediterrán-újlatin országok (francia, spanyol, portugál, olasz), de a harmadik világból is előttünk áll egyebek között Brazília, Szingapúr, Chile és Malajzia, sőt még Kuba is. Mögöttünk azonban nemcsak az NDK árválkodik a „békétáborból” a világmézőnyben hátulról 4. helyezéssel – ami ugye kissé más, mint a megszokott olimpiai ranghelyek –, de ott találjuk szoros együttesben az 52. és 53. helyeket tartó Szovjetuniót, illetve Kínát is. A szovjet blokk országaiból mi, „vidám barakkok” 9. helyen vagyunk jobbak a vizsgálatba bekerült másik csatlósainál. Lengyelországnál, sőt 6. helyen még a Nyugat felé nyitottabb, de belsőleg jóval megosztottabb Jugoszláviánál is.

A többféle kutatás eredményadatait az általunk hivatkozott Ruut Veenhoven eredményeinek standardizálása alapján összehasonlításba terelő Diener-trió, melynek szenior tagja a „személyes jó közérzet”-kutatásoknak a 80-as évek óta vezető szaktekinvélye.⁴⁷

ebben a tanulmányában azt keresi, hogy mik a makroszociális tényezők a nemzet egészére jellemző jó vagy kevésbé jó közérzetnek. Triviálisnak is tekinthető eredmények mellett, mint például az, hogy a jó közérzet bizonyos mértékig tényleg együtt jár az anyagi jóléttel, találunk itt a fejezetünk központi hipotézise („*az életminőség mint az emancipációs bátorság célértéke*”) szempontjából is értékelhető *output*-ot. Ilyen például az emberi jogok (civiliek és politikaiak) gyakorlásának lehetősége is, aminek relevanciája egészen kézenfekvő az emancipációs értékek előrenyomulásáról fentebb idézettek szempontjából, de idevágna a független méréssel megragadott „kulturális individualizmus” mutatói is, amelyek a nemzeti jó közérzet szintén szignifikáns, bár az előzőnél gyengébb prediktorának bizonyultak.⁴⁸

Ami a politikai és civil jogokat illeti, Dienerék három indok alapján vártak – és ténylegesen kaptak is – szignifikáns korrelációt a közel félszáz⁴⁹ ország mintájában: 1. a több és szilárdabb joggal rendelkező országok polgárai nagyobb kontrollal rendelkeznek egyéni és kollektív sorsuk alakításában, ezért jobban érzik magukat; 2. erősebb a biztonságuk, ami változatosabb magatartásmintákra szabadítja fel őket; 3. szélesebb szabadságukkal élve több cselekvésformát hatékonyabban kombinálhatnak szükségleteik jobb kielégítése érdekében. Itt a nyugati országok mögött rendkívüli módon lemaradva állnak a rendszerváltás előtti kelet-európaiak és a fejlődő országok. Magyarország egy picit jobban áll Jugoszláviánál és Lengyelországnál, és sokkal jobban az NDK-nál, a SZU-nál és Kínánál.

A „kulturális individualizmus” azért nem volt egyértelmű előrebecslője a szubjektíven átélt jó közérzetnek, mert ezzel sok szolidaritás is veszendőbe ment, ami a közösségi társadalmakban enyhíthette a komorabb közérzetet. Hogy a korreláció mégis pozitív volt, ezt azok a tényezők idézték elő, amiket mind Deth, mind Sen központba állított. Az individuális kultúrákban jelentősen nagyobb a választás szabadsága. Ez a Deth-féle hipotézisrendszerben közvetlenül kapcsolódik az emancipációs lendülethez és a szabadság élvezetéhez, Sen modelljében pedig a funkcionálást megalapozó kapacitások („*capabilities*”) spektrumát szélesíti, és ezzel emeli az általa definiált életnívó fokát.⁵⁰ A magyarországi kultúra itt a közepesnél magasabb szinten áll (a lengyelek előtt⁵¹), de a kelet-európai országok, a SZU-t is beleértve, globálisan individualistábbak a harmadik világ országainál.

Ezt az utóbbi ténytet annak hozzáadott valószínűsítéseként is felfoghatjuk, amit ennek a fejezetünknek indító hipotézisében felvetettünk: a személyi autonómia irányú emancipációs értéktrend hulláma már a rendszerváltozást megelőzően jócskán elérte és átjárta az atlanti periferián elhelyezkedő Moszkva-centrumú nagyrégiót. (A „tisztító vihar” már ott készüldött e térség felhőzónái és domborzatai polarizálódó elektromos töltéseiben.⁵²)

QUOD ERAT DEMONSTRANDUM. Ennyit hoztunk illusztrációként (ha nem is valódi „demonstrálásként”) egy nagy nemzetközi életminőség-vizsgálatból annak érzékeltetésére, hogy az aktuális értékproblematika – értékhatás, értékváltozás – hogyan gyűrűzik be a rendszerváltás utáni mindennapjaink vezérlésébe.

De talán nem lesz érdektelen majd „*exkurzióként*” foglalkozunk azzal a kérdéssel, vajon az ezredváltó európai civilizáció – és benne Magyarország – az emancipációs eszközértékkel (vagyis a hagyományos életviteltől, norma- és tekintély-tisztelettől való elszakadás bátorságával) élve mindenestől és egyértelműen pozitív önfelszabadítást hajtott-e végre, vagy – legalább egy vonatkozásban: *a nemzet biológiai jövője tekintetében* – tévútra került azzal, hogy saját individualista-hedonista céljai hajszolásával tömegméretekben oltotta ki (vagy legalábbis fokozta le) az *utódnemzedék(ek) létrehozásának természetes örömeit* és stabil motivációját.

EXKURZIÓ: A JELEN ÉLETMINŐSÉG NE A JÖVŐ ÉLETET FOGYASSZA

A napilapok 2001. október 27-i száma adott hírt a Nemzeti Népesedési Kormánybizottság (NNK) előző napi megalakulásáról, melynek vezetését az ügy rendkívüli fontosságára tekintettel szokatlan módon a miniszterelnök tartotta meg magának. Ez a testület tíz miniszterből és hét elismert szaktudósból (Balogh János ökológus, Besenyei Lajos közgazdász, Cseh-Szombathy László szociológus, Jókai Anna író, Spéder Zsolt, a KSH Népeségkutató Intézetének vezetője, Tóth Pál Péter szociológus, ugyanezen intézet főmunkatársa és Vukovich György a KSH volt elnöke) áll, emellett még ötven szakember segíti a munkáját. A bizottságnak „*a magyar nemzet legnagyobb problémájára*” (!) kell megoldást találnia. A legpesszimistább előrejelzések szerint ugyanis 2050-re akár 6,5 millióra apadhat az ország lakossága, de a leginkább optimista becslések szerint is kilencmillióra csökken addigra a lélekszám. Hivatalos helyről elhangzott:

„Hosszú távú stratégiára van szükség, hiszen a komplex demográfiai folyamatokat csak évtizedes távlatokban lehet kezelni... Az utóbbi húsz évben a kormányoknak azért nem sikerült eredményeket elérniük e területen, mert intézkedéseik nem voltak átfogók és összehangoltak.”

Az egyes napilapok kommentárjai árnyalati eltérésekkel, tényértelmezésekkel, szakmai javaslatok megidézésével komoly üzenetként vitték a köztudatba: itt valóban stratégiai problémában stratégiai tervezés kezdődik.⁵³

Népesedés és értékrendszer

A *Magyar Nemzet* pár nappal későbbi számában a „szakmai *septemvir*”-ek egyike, Vukovich György válaszolja fel ennek a „magyar nemzet legnagyobb problémájának” és kezelési stratégiájának komplex tudományos, úgymint demográfiai, ökonómiai, szociológiai (ezen belül: *értékszociológiai!*) és szociálpszichológiai alapvonalait.⁵⁴

„A kialakult helyzetnek számos gazdasági, társadalmi, morális oka és vetülete van. A reprodukciós szint alatti, azaz a népesség számbeli fenntartását nem biztosító termékenység összetevőivel foglalkozó egyik ENSZ-munkacsoport 1998-ban azon a véleményen volt, hogy a fejlett országok népesedési helyzetének múlt és jelen állapota elsősorban az *értékvesztésnek* és közvetlen hatásainak, tehát főleg nem materiális tényezőknek tudható be. Az utóbbi időben ezt a véleményt egyre több szakértő is osztani látszik.”

És Vukovich itt olyan szociológiai-axiológiai alaphipotéziseket körvonalaz, amelyek eddigi eszmeifuttatásunk fő vonulatába vágnak bele, mégpedig új oldalról, amivel új megvilágításba is helyeznek néhány eddig általunk csak érintett, ki nem fejtett mozzanatot.

„A felvilágosodás hatására a XVIII. század második felében kialakult alapvető emberi jogok rendszerét a francia forradalom kanonizálta. Az ennek következtében megerősödő individualizmus, az egyén jogainak és érdekeinek abszolút primátusa fokozatosan szembekerült a közösség érdekeivel, és a XX. század második felében az individualizmus legszélsőségesebb formái váltak majdnem törvényszerűen uralkodóvá, *ami a közösség morális és kulturális hagyományaitól való elszakadáshoz, a tömegessé váló, csak a fogyasztást, az élvezetet és a mindenképp feletti »önmegvalósítást«* hirdető fogyasztói magatartáshoz, hedonizmushoz vezetett. A kezdeti kapitalista, majd a posztindusztriális társadalom gazdasági folyamatai ugyanis olyan egyéni magatartásformák kialakulásának kedveztek és

tették általánossá, amelyek végső fokon az *e társadalmak hagyományait képező kultúráit, erkölcsi értékrendszerét veszélyeztetik, feloldják, és – legalábbis a demográfiai folyamatok, valamint a társadalom kulturális önazonossága tekintetében – saját pusztulását idézik elő.*” (Kiemelések: V. K.)

Amint látjuk, a tények szintjén itt messzemenő a megegyezés az eddigiekben bőségesen idézett szerzőinkkel, például a holland van Dethszel, mert itt tagadhatatlanul individualizációval, hagyományvesztéssel, a történelmileg kialakult erkölcsi (és hatalmi) rend elleni lázadással van dolgunk. Az értelmezés és értékelés szintjén azonban eltérnek egymástól a vélemények. Még ugyan az is a „megegyezés”, sőt „megerősítés” rovatba írható, hogy a demográfus kutatói konszenzus is abba az irányba megy – ahogy Vukovichtól megtudjuk –, hogy az értékeknek tényleg ilyen korábban nem sejtett döntő befolyása van a mély társadalmi, például demográfiai folyamatokra. Csak ott lép be a meredek elágazás, hogy ez a XVIII. század második felében az alapvető emberi jogok szóhoz jutásával elkezdődött, és a XX. század második felére általános világnézeti és életviteli emancipációból beérett értékértékváltozási folyamat dominánsan pozitívnek vagy nagyobb mértékben negatívnek tekintendő-e.⁵⁵

„Véreim, magyar kannibálok!” – A negatív irányú arányeltolódásból adódó megtakarítás

A magyar nemzeti túlélés szempontjából fölvetődő értékrendszeri problémát több hazai szerző drámai hangvétellel (például Fekete Gyula: „Véreim, magyar kannibálok”⁵⁶) és/vagy résztudományi eredmények felvonultatásával⁵⁷ exponálja. Mi azonban ebben a rövid exkurzióban meg kell hogy elégedjünk az új Magyar Katolikus Lexikon „abortusz” szócikkének,⁵⁸ illetve az ezt megalapozó tanulmány⁵⁹ rendkívül alapos és bátor⁶⁰ gondolatmenetének summázatával. Ennek szerzője, Molnárfi Tibor egy *tipikusan figyelmen kívül hagyott összefüggés homloktérbe emelésével* világítja át a „magyar publicisztikai halandzsában” feledésbe merített lényegét:

„1946-tól 1955-ig *nőtt a népesség, csökkent az életszínvonal*, a nyugtalanságig felpörgött a politikai közélet. Ennek a szakasznak a végén kibontakozik 1956 előjátéka... Az abortusz engedélyezése kétségkívül nem volt öncélú próbálkozás, nem volt az emberi jogok kiterjesztésének jámbor fejleménye. Életbe léptetésével lehetett megvalósítani a kívánt és szándékolt célt, a politikai elégedetlenséget okozó, a gazdasági feszültséget kiváltó alacsony életszínvonal megszüntetését, stimulálását egy emberöltőnyi időre, tehát egy eléggé hosszú történelmi szakaszra. Az abortusz segítségével érték el az átlagos családnagyság szintjének állandó csökkenését. Ennek logikus (mintegy gazdasági törvényszerűségként ható) következménye lett, hogy *a régi (magasabb) és az új (alacsonyabb) országos családnagyság közötti különbség* (indexelméleti nyelven: a negatív irányú arányeltolódásból adódó értékkülönbség) *képezze a családok életszínvonal-emelésének egyik gazdasági forrását...* (Ezt gyakorlati példán könnyen megérthetjük: 1955-ben mondjuk 5-tel, 1988-ban pedig 2-vel, 3-mal kell a családi jövedelmet elosztani.”

A „*véreim: magyar kannibálok!*” felkiáltás tehát nem alaptalan rémlátás, még csak nem is túlzás, hanem gazdasági-szociológiai tényállás. Azt az immár több éve emlegetett, „Baja vagy Cegléd lakosságnyi tömegű” évenkénti meg nem született „csecsemőanyagot” *mi igenis évenként „elfogyasztjuk”*. Az ezek táplálásához, felneveléséhez, ruházásához továbbá „*bölcsiztetéséhez-oviztatásához*” de teljes iskoláztatásához is szükséges gazdasági értéket mi szépen *beforgatjuk* életszínvonalunk alakításába-emelésébe.⁶¹ (Kívételt képeznek természetesen azok a családok – a jövedelemskála alján, és sokkal ritkábban: közepén

–, melyek már a „*kicsi vagy kocsi*” szocialista dilemmájában is vállalták a fogyasztói hedonizmusuk visszafogását és ezzel annak áldozatát is, hogy ők helyezkedjenek el a népességi életszínvonal-piramis alsó sávjában. (A meg nem született csecsemőkre jutó érték országos fogyasztásából egyedül ők nem veszik ki a részüket.) Erre született meg valamelyik írónknál² önvizsgálató mottójuk: „Igen, ők, a többiek kialakítják a maguk jóléti környezetét, mi pedig utódainkkal »be fogjuk lakni« azt.”)

Reális, de újabb kihívást jelentő következtetések

„Értékek fénykörében” vizsgálódó gondolatmenetünk egésze szempontjából ennek az exkurzióknak legalább két következtetése adódik.

1. Amikor az új, értékalapú társadalom- és nemzetpolitika célul tűzi, hogy a nemzetfogyásnak ha még nem is megállítására, de reálisan legalább lassítására tesz valódi erőfeszítéseket, legyen tudatában annak, hogy ezzel megnehezíti saját másik vállalt feladatát: az életszínvonal nyugati standardokhoz való közelítését. Ha ugyanis elmarad vagy legalábbis csökken a „kannibalizmusból” származó életszínvonal-hányad (vagyis a Molnárfítől idézett indexelméleti nyelven kifejezve: teherként lép be az immár pozitív irányú arányeltolódásból adódó értékkülönbség), akkor kedvünket szegheti az, hogy a hatalmas erőfeszítések a vártnál szerényebb eredményeket szülnék.⁶³ Itt tehát újabb indok merül fel a Sen-féle „funkcionális életminőség” koncepcióra alapozott szociálpolitika mellett: még ennyivel is nehezebb lenne a fogyasztói javak oldaláról emelni az életszínvonalat, tehát még egy okkal több, hogy tényleg értékrendszeri dinamikában próbáljuk kezelni ezt az immár demográfusok által is (!) jelentős részben értékrendszeri eredetűnek diagnosztizált problémát.

2. Ezzel már el is jutottunk a második következtetésig, amely elméletileg sokkal átfogóbb, alapvetőbb, illetve *általánosabb* az elsőnél, s amelynek épp itteni szóbahozását *c konkrét* gondunk súlyossága indokolja. Épp itt, *c konkrét* túlélési gond kapcsán figyelhetünk oda kellő komolysággal a mega-trendben érkezett értékváltozás mélységes konfliktusgeneráló hatására. Arra tudniillik, hogy milyen implikációkkal terhes két olyan érték ütközése, mint a hagyománnyal való szakítás *emancipatórikus bátorsága*, vagyis

„a korábban megkérdőjelezetlen, »elnyomó«, »művi« életvitel alóli *felszabadulás*, amely érintette a személyi élet minden aspektusát: a gyermekszülést, házasságot, vallást, halált stb.” (vö. Deth és társai i. m.)

és a nemzeti közösség fennmaradása és boldogulása iránt felébredő történelmi felelősség, amely (a holland kutatók szerint is)

„együtt jelenik meg az egyének erősödő függetlenségével és magabiztosságával: az érzelmi összefogás, szolidaritás, a *valakikhez tartozás* igénye”.

Itt láthatjuk tehát azt a beláthatatlan mélységeket átjáró konfliktust, amit felszínesen egyik irányban sem szabad feloldani. Nem mondhatjuk ugyanis megszorítás nélkül azt sem, hogy igaza van a szuverén individuumnak: ne hagyja magát gyötörni többé „*elnyomó, művi életvitellel*”, hanem legfőbb jóként „*teljesítse ki egyéniségét*”. De nemes egyszerűséggel azt sem, hogy „*csatlódjunk vissza a felvilágosodás mögé*”, vagyis az ott elindult „*alapvető emberi jogok eónját*” megelőző theokratikus világszemléletbe, hiszen a legújabb kor több bajt hozott, mint üdvöt, és végpusztulással fenyeget.⁶⁴

A második tanulság tehát az, hogy az elsőben indikált „üdvös gyakorlatot” („ortopraxist”) még azelőtt el kell kezdenünk, hogy itt nyugvópontra tudnánk jutni egy megfellebbezhetet-

lennek érzett értékorientációban („ortodoxióban”). A diktált ortodoxia helyett pedig a két értékírány olyasféle *dialógusában* gondolkodunk, amilyent a módszertani fejezetünkben bőven idézett szerzőnk, M. B. Smith javasol (ami nem esik távol a rendszerteoretikus László Ervin álláspontjától sem).⁶⁵

KI ÉRTI MÉLYEBBEN A TÉNYEK ÉS ÉRTÉKEK PROBLEMATIKUS KAPCSOLATÁT?

Átterve a metodológiai reflexiókra: ha mindezek után érvényesnek érezzük az értékek és értékváltozás aktuális problematikájában fentebb előadott tisztázó szempontjainkat, valóban érdekelhet bennünket, hogy milyen fogalmi eszközökkel sikerülhet úgy rendet teremtenünk a jelentörténeti jelenségek amorf közegében, hogy végül az előadott összefüggések koherens mintázata állhat össze számunkra. Más szóval indíttatást érezhetünk az értékproblematika *reflektáltabb* közelítésére, a helyzetismeret és ok-okozati értés heurisztikus felülvizsgálatára. Erre kiváló alkalom nyílik az itt felmerült fogalmak (például maga az érték) kötelező *definíciója* mellett a különféle szerzőknél eltérő felfogásokban megjelenő, vagyis vitatott kulcsfogalom, az *értékorientáció* problémakörének kibontásában, illetve az ehhez szorosan kapcsolódó, valóban izgalmas problematika, a *tények és értékek közötti viszony* megvilágításában.

Eredeti kiindulópontunk e tematika mindkét momentumánál, az értékorientációnál éppúgy, mint a tény-érték kapcsolatnál Clyde Kluckhohn, pontosabban a szociológus és kultúr-antropológus házaspár, Clyde és Florence Kluckhohn indián törzsek körében végzett kutatása volt.⁶⁶ Az e kérdésekben évtizedekig tartott (és több tanulmányban megismételt) álláspontom módosítására – az egyik esetben differenciálására és átfogóbb koncepcióba építésére, a másikban a probléma új szempontú, mélyebb lokalizálására – a tematika jelen új átdolgozásában került sor. Az értékorientáció témájában a fentebb idézett Deth és szerzőtársa, Scarborough komplexebb és elegánsabb felfogásából,⁶⁷ a tény-érték kapcsolat problémájában pedig egy ezután bemutatandó szerző, M. Brewster Smith közelítéséből⁶⁸ nyertem impulzust.

Az érték és az érték-orientáció elfogadott definíciója

Az érték szorosabban axiológiai, illetve az érték-orientáció kognitív fogalmait már Kluckhohn (1954) definíciói beszédes módon, gazdag implikációkat sejtetően állítják szembe egymással.

„Az érték a kívánandónak (desirable⁶⁹) explicit vagy implicit koncepciója, amely jellemző egy egyénre vagy csoportra és amely kihatással van arra, hogy ezek a cselekvés rendelkezésükre álló módzataiból, eszközeiből és céljaiból melyiket válasszák... Az érték fogalmában tehát egyaránt benne van az érzelmi (»kívánandó«), az ismereti (»koncepció«) és az akarati (»választás«) elem... Mivel azonban az értékelemek és ezek egzisztenciális premisszái egy egyénre vagy csoportra jellemző tapasztalati képben majdnem kibogozhatatlanul össze vannak fonódva, ezért célszerű ezt a teljes képet *érték-orientációnak* nevezni, amely elnevezés arra utal, hogy itt érzelmi-ismereti (érték) és szorosan csak ismereti (orientáció) elemek fonódnak össze. Az érték-orientációt tehát úgy definiálhatjuk, mint

annak általánosított és szervezett koncepcióját, hogy mi is a természet, mi is az ember helye a természetben, mi az embernek emberhez való viszonya, és ebben az ember-környezet és ember-ember relációban mi a kívánatos és mi a nemkívánatos.⁷⁰

Az érték-orientációnak így értett kognitív fogalma nem új, sőt egy nagyon is régi – egész David Hume-ig és Kantig visszamenő – vitában elfoglalt pozíció terméke. A vitapont az, hogy vajon a tényállításokból levezethetők-e a normatív tételek („értelmi felismerésekből akarati döntések”). Hume ezt tagadja,⁷¹ és közismert, hogy Kant is megkülönbözteti a gyakorlati ész (morális) posztulátumait a tiszta ész (kognitív) felismeréseitől. A szociológiában azonban kezdettől erős támogatásra talált az a felfogás, hogy a normatív vagy érték-tételezéseket kognitív állítások alapozzák meg. Kluckhohn idevágólag idézi Ray Lepley programmatikus című tanulmányát: *The Identity of Fact and Value* (Tény és érték identitása), és felesége indiánkutatásainak eredményeivel igazolja, hogy az azonos természeti problémával – katasztrofális szárazsággal – szembesülő öt különböző törzsi kultúra aszerint választ különböző megoldásokat erre a közös gondra, hogy milyen a világ- és emberképük (a mágikus rituálékkal befolyásolható természetfölötti vezérléstől a passzivitáson keresztül a modern, praktikus megoldásokig). Az érték-orientáció definíciója ennek alapján azokat az értékmozzanatokot (*value notions*) öleli fel, amelyek *a)* általánosak, *b)* szervezetek és *c)* döntően egzisztenciális állításokat is magukba foglalnak. Egy érték-orientáció tehát egymással összefüggő olyan állítások halmaza, melyek mind értékelemeket, mind egzisztenciális (kognitív) elemeket tartalmaznak.

Az érték-orientáció természetesen kulcsfogalom az értékek és a politikai realitás kapcsolatát lírtató Deth és Scarbrough vizsgálódásaiban is, hiszen értékhatás modelljükben a társadalom makroszintű változásainak egzisztenciális észlelése (kognitív aktus) hozza létre az egyéneknél maguknak az értékeknek azt a megváltozását, ami azután politikai orientációik és politikailag releváns magatartásuk vonatkozásában is új helyzetet (majd innen tovább szocietális módosulást) teremt. E szerzőpáros hangsúlya azonban nem oda esik, mint Kluckhohnnál vagy Lepleynél, hogy tudniillik milyen fogalmakra van szükségünk ahhoz, hogy az érték mint olyan kialakulását és változását le tudjuk írni (ahol triviális egy egzisztenciális-kognitív, valóságmegismerési elem közbeiktatása), hanem a hatáslánc másik oldalára: magukból az értékekből hogyan, milyen közvetítéseken keresztül lesz magatartás, cselekvés (és pedig politikai magatartás és politikai cselekvés). Úgy találják, hogy ez utóbbi megmagyarázására lesz igazán szükségük az érték-orientációban rejlő kognitív elemre és arra a Kluckhohn óta többek által hangsúlyozott körülményre, hogy az érték-orientáció maga az az *átfogóbb egész*,⁷² ami kognitív főhangsúlya mellett tartalmazza az értékjelenség teljes (tehát a kognitív mellett még az érzelmi és akarati) tartalomkészletét is.

Értékek és attitűdök a magatartás orientálásában

Ehhez „jól jön” teoretizálásukban az a Milton Rokeach⁷³ óta elfogadott feltételezés, hogy a kevés érték a nagyságrendileg több attitűd révén áll kapcsolatban a magatartással, és hogy az attitűdben (sőt még ennek fölérendelt kategóriájában, a magyarrá nehezen fordítható „*belief*”-ben⁷⁴ is) elválaszthatatlanul együtt van az egzisztenciális (kognitív) és az evaluatív (affektív és preszkriptív) elem. A kérdés tehát oda tisztult, hogy az értékekből hogyan lesz az attitűdök – és egyéb valóságismereti elemek – révén cselekvés (és pedig politikai cselekvés). A válasz azonban mégsem egyszerű:

„Az értékek ugyan megnyilvánulnak a cselekvésben, de nem konstitutív elemei a cselekvésnek. Mannheimnek igazat kell adnunk abban, hogy: »Mielőtt az egyének tetté válnak értékeiket, definiálniuk kell a szituációt.« Vagyis át kell látniuk az akció-mezőt, tisztába kell jönniük a lehetőségekkel és kényszerekkel, valamint a tárgyak és személyek státuszával ebben a cselekvés-mezőben. Más szóval az értékek be vannak ágyazva egyéb dolgokba, mint például a gondolkodásmódok, cselekvésmódok, ítéletek, döntések, attitűdök, magatartás és hasonlók. Fogalmilag természetesen ki lehet emelni őket ezek közül, de valós megnyilvánulásukban ezek nélkül nem léteznek és nem kutathatók...»⁷⁵

Itt már elteveszthetetlen az értékorientáció hierarchikus belső tagoltsága:

„Az értékek tehát az attitűdök »mögötti« elemek, és a *különbéle attitűdök kombinációjából előállott mintázatok* észlelése utal arra, hogy itt valamilyen nem megfigyelhető jelenség vagy folyamat – az érték hatása – működik.”

De hogy miként működik, az minden, csak nem egyértelmű determináció:

„Az értékek nem határozzák meg sem az attitűdöket, sem a cselekvési folyamatokat. Sőt arra sincsenek előzetes szabályaink, hogy milyen értékek hogyan kapcsolódnak össze. Ha azt találjuk, hogy valamilyen összetartó erő bizonyos attitűdöket egy mintázatba von, akkor ennek az értékek (»a kívánandó koncepció«) síkján nem egy meghatározó értéket, hanem szintén több érték konstellációját tételezzük fel. *A kívánandónak ezeket a többrétű koncepcióit ragadjuk meg értékorientációként...* Ezek az értékorientációk döntő szerepet játszanak az értékváltozásnak a társadalmi és politikai változásra gyakorolt hatásában. Jelzik e változások irányát, tartósságát, sőt visszafordíthatatlanságát is.»⁷⁶

Mindezzel annak a tapasztalatunknak adhatunk kifejezést, hogy a tény-érték problematikában kezdettől központi jelentőségű fogalmi eszköz, az *értékorientáció* szép pályát futott be a vázlatyszerűtől a célirányosan kidolgozottig és eredményesen használhatóig. Nézzük azokban ennek a problémakörnek (probléma-ellipszisnek) a másik fókuszát.

A tények és értékek vitatott viszonya

Az értékorientáció mivoltáról és szerepéről áttérve tehát ugyanennek a témakörnek a másik momentumára, vagyis maguknak a tényeknek és az értékeknek, illetve az egzisztenciális állításoknak és a normatív tételezéseknek David Hume óta vitatott kapcsolatára, itt először nagyon meglepődtem, amikor az említett M. Brewster Smithnél azt olvastam, hogy a tények és az értékek közötti korlátot nem sikerült áttörnie a pszichológia egyik irányzatának, illetve működési területének sem (behaviorizmus, Gestalt-pszichológia, fejlődéslélektan, mentálhigiéné).

„Éppúgy, mint senki másnak, a pszichológusnak sem sikerülhet bizonyos partikuláris értékek preferálhatóságát a tények tekintetbevételéből igazolni.»⁷⁷

Ez a tagadás, miután az egzisztenciális észlelések (illetve valóságképek) értékalkító hatásáról és az értékorientációban elhelyezkedő tartalmáról a lepley-kluckhohni tétel óta elfogadott, sőt immár triviálissá vált evidenciáját újabb szerzők – mint most is láttuk – újra igazolták és gazdagították, provokatív paradoxonnak tűnt.

De jobban elmélyülve Smith igazi mondanivalójába, rájöttem, hogy ő egészen másra gondolt, és amire, abban igaza is van, sőt attól a kérdéskör tisztázásában valódi előrelépést is nyerhetünk. Smith ugyanis a „*value advocacy*” ellen harcol, vagyis azt a pszichológusoknál, szociológusoknál vagy bármely más embertudomány képviselőjénél fennálló reális kísértést akarja megelőzni, hogy az illetők – a tudomány weberi értékmentességével álcázva magukat – a tudományos validitással bíró ismeretekből valójában értékítételezéseket

próbáljanak meg levezetni. Nem azt vitatja tehát, hogy az *általános populációban* kialakult vagy átalakuló értékek („a kívánandóról alkotott koncepciók” – amely definíciót őt is megörökli Kluckhohn-tól) kapcsolatban állnak a valóság természetéről alkotott felfogásokkal (sőt ezzel mint triviális körülménnyel már nem is foglalkozik), hanem tőlünk, az értéktematikával foglalkozó kutatóktól, akciókutatóktól, a *policy research* művelőitől, netán politikai tanácsadóktól⁷⁸ vitatja el azt a képességet (illetve mandátumot!), hogy a ténytudomány tekintélyével alapozzunk meg értékállításokat. Ugyanakkor számára e kérdéskörben sem ez az utolsó szó, hanem megmutatja, hogy a társadalom és embertudományok művelői milyen – igényesebb és komplexebb módon – állhatnak az értékteremtés szolgálatába.

Bizonyos értelemben így M. Brewster Smith még Dethéknél is messzebb tekint. A Deth és munkatársai által fémjelzett nagy vállalkozás ugyanis odáig jutott el, hogy a szociológus földérítheti – az ő „*big science*” projektjünkben föl is derítette –, hogy a vizsgált népességben, a mai nyugat-európai társadalmakban különböző, egymással kölcsönhatásban lévő síkokon (egzisztenciális tapasztalatok, ezek feldolgozása és másokkal való megvitatása, attitűdök, értékorientációk, értékek) milyen változási trendek alakultak ki. Smith viszont, amikor éberem arra figyel, hogy az ilyen trendekkel kapcsolatban a tudós illetéketlenül ne foglaljon el értékelő álláspontot, paradox módon fontos lépéseket tesz épp a *hiteles akciókutatói program* irányába is.

Központi tétel: az „értékdiskurzus” mint értékteremtés

Smith ugyanis kimutatja, hogy jóllehet sem a fejlődés-lélektani, sem a mentálhigiénés szempont⁷⁹ nem nyújt direktben objektív kritériumokat az értékek megalapozásához (s még az Inglehart rendszere mögött meghúzódó maslow-i értékpiramisról is könnyű szerrel bebizonyítja, hogy az rejtett és durva „*value advocacy*” – vagyis a saját értékelkötelezettség becsempészése az objektívnek deklarált egzisztenciális állítások rendszerébe –, hiszen más kultúrában, például az indiaiaknál vagy a kínaiaknál egészen más „objektív értékek” kerülnének a csúcs közelébe), a *tudományos kutató mégis részt tud venni az össztársadalmi jelentőségű értékteremtésben*. Ennek a legitim útja pedig az „értékdiskurzus” vagy „értékdi-alektika”. Az értékutató – és itt Smith elsősorban mesterére, Gordon W. Allportra gondol – ténykutatásainak eredményeivel, azok *vitára bocsátásával* oly módon érzékenyítheti a tudományos és közéleti véleményvezéreket, hogy a társadalom értékháztartása e szempontok közbeiktatása után már nem lesz ugyanaz, mint ami előtte volt. Különös, de legitim emancipációs hatásnak lehetünk tehát itt is tanúi.

Itt és most újból felidézhetjük azt a szempontot, amit a Robert Kennedy jelmondata kapcsán („*Sokan nézik, ami van, és kérdik: miért; én azt nézem, ami nincs, és kérdem: miért ne?*”) a szociológiai értékfogalom sajátosságában megkedveltünk: ennek *inherens jövőorientációját*. Igen, az értékek a népességben ugyan a tények tapasztalásából, tehát valamiképp a *múltból* születnek.⁸⁰ Ezen az alapon szilárd trendeket is kimutathatunk, s ezen az úton prognózisokkal a jövőbe is bepillantathatunk. De az érték-orientáció vezérszempontjai bizonyos teremtő instanciákban, például a tényeket hitelesen feltáró és objektív elemzésnek alávető *tudományban* valamiképp egynesen a *jövő felől* is érkehetnek hozzánk. Ezért szeretnénk valódi vitára invitálni az értékváltozásokat vagy ezek politikai hatásait érzékelő és ezekkel kapcsolatban saját álláspontokat kialakító tudományos és/vagy politikai véleményvezéreket.

„OCCAM BOROTVÁJA” VAGY „A CSILLAG KÖZEPE”

Az értékfogalom kutatási relevanciájának marxista, pozitivista és behaviorista beszűkítése

Ami a két metafora közül az elsőt illeti, itt a két kiváló marxista értékteoretikus, Vitányi Iván és Bayer József munkássága felidézésének apropóján már elhatárolódtunk a nyers nominalista⁸¹ állásponttól. Az értékfogalom kutatási relevanciájának beszűkítésében (a munkaértékre való redukálás tendenciájában) ott rejtett apologetikus hozzáállást sejtettünk. Az emancipációs irányú világméretű értékváltozásban a „kapitalizmus válságjelenségén” túl épp a tényleges szabadságot legerősebben elfojtó szocializmus végnapjainak kellett bekövetkezniük.

„A vihar előtti légköri és tereptárgyi elektromos polarizáció illetve a kisülés előtti feszültségnövekedés analógiájára jelezte már magát a félévszázados rendszert elsöprő »ítéletidő« előszele, amit a hozzáértő társadalmi-politikai meteorológusok műszereinek is regisztrálniuk kellett... Így azután nem csoda, hogy az »apologetikus marxista szociológiát«⁸² könnyen megkísértette a feltételezés, miszerint »Occam borotvája bizonyára találna munkát az axiológiai fejtegetések, értékmeghatározások bozójában«.”

– Még ha ezzel az éles eszközzel egyes képviselői nem is akarták tövig tarolni a szociológiai axiológia vívmányait.⁸³

A marxista fanyalgásokon túl azonban a szociológia (és a pszichológia) szélsőségesen behaviorista irányzatai is – az előbbiben Franz Adler, az utóbbiban B. F. Skinner – hajlanak még az értékekkel való társadalmimagatartás-magyarázat degradálására. Adler szenvedéllyel „redukál”.⁸⁴ Fő ambíciója, hogy bármely jelenség „értelmét”, „jelentését” „megfigyelési terminusokra” vezesse vissza (*re-dukálja*):

„Azok a szociológusok, akik a megfigyelés szintjén akarnak maradni, semmint valamiféle *telepátián*⁸⁵, a valaminek »értelme«, »jelentése« szavakat megfigyelési terminusokban próbálják megragadni. Ez nem is jelent különösebb nehézséget... (Valaminek) az »értelme« nem más, mint azok a megelőző, párhuzamos és jövőendő események, melyek az adott eseménnyel az adott kultúrában össze vannak kapcsolva.” (Adler, uo.)

Itt tehát a behaviorista-pozitivista szociológus szerint Occam borotvájának valóban „akad dolga” az értékmeghatározások „bozójában”. De nem járnak sokkal jobban az értékek a radikális behaviorista pszichológus Skinner gordiuszicsomó vágásában sem.⁸⁶ Ő is keményen „re-dukálja” az értéket, mégpedig pusztá „megerosításra” (reinforcement), amivel egyedül csak azt lövi ki belőle, amit a szociológiai *main stream* (főáram) – például az általunk szemlézett Morristól Kluckhohnon keresztül Rokeachig és Hofstedeig – az értékjelenség legfőbb specifikumának, *sine qua non*jának tart, ami egyértelműen megkülönbözteti a pusztá „preferált”-tól. Nevezetesen a „preferálandó”-ról a személyben és/vagy a kultúrában kialakított „*konceptiót*”.⁸⁷ Ezt még Vitányi sem tudja minden fönntartás nélkül elfogadni.

De ami a „korai” Vitányi számára ezt az értékfogalomban rejlő adleri ellenvetést mégis „*komoly problémává*” (és a marxista teoretikusok szemében ennek pendantjaként a szociológiai értékelmélet fő vonulatát Max Webertől Talcott Parsonson keresztül Gunnar Myrdalig értelemszerűen *komolytalanná*) teszi, az az, hogy ebben a komplexebb, „nem-behaviorista” szociológiai közelítésben az értékek révén megjelenik egy, a racionális érdekkalkuláción túlmutató (*irracionális?*) elem is. Mondanunk sem kell, hogy ha ezt a szu-

verén értékelemet a marxista vagy a radikálisan behaviorista, illetve szélsőségesen pozitivist szociológia kiiktatja, akkor azonos mozdulattal el is dobhatja a teljes szociológia-tudomány eddigi egyik legnagyobb vívmányát, Max Weber hipotézisét arról, hogy a protestantizmus etikája hogyan szülte a kapitalizmus szellemét, és hatott gyakorlatára.⁸⁸

Egyébként a fő csúsztatást ott érezzük ezekben a deklaráltan „racionalista” közelítésekben, hogy a csupasz érdekkalkuláción túli tényezőket nemes egyszerűséggel „irracionalisnak” bélyegzik. Ezzel megkerülik az *érték-orientáció* fogalmában adott hiteles kognitív elem szerepeltetését. Amikor ugyanis Clyde Kluckhohnnal (és nyomában Dethékkel bezárólag az értékszociológia fő vonulatával) az érték-orientációt úgy definiálhatjuk, mint

„annak általánosított és szervezett koncepcióját, hogy mi is a természet, mi is az ember helye a természetben, mi az embernek emberhez való viszonya, és ebben az ember-környezet és ember-ember relációban mi a kívánatos és mi a nemkívánatos”,

és emlékezünk Florence Kluckhohn indián-törzsi kutatásainak credményeire, hogy tudniillik az azonos természeti problémával – katasztrofális szárazsággal – szembesülő öt különböző törzsi kultúra aszerint választott különböző megoldásokat erre a közös gondra, hogy milyen volt a *világ- és emberképük* (a mágikus rituálékkal befolyásolható természetfölötti vezérléstől a passzivitáson keresztül a modern, praktikus megoldásokig), akkor el kell ismernünk, hogy mindezek a népcsoportok saját világképük szerinti informáltságuk alapján logikusan viselkedtek, és hogy általában is az egzisztenciális (kognitív) elemeket tartalmazó érték-orientáció által vezérelt teljes (konatív, emotív és preskriptív) érték-magatartás logikus és racionális.⁸⁹

*Az érték mégsem deus ex machina:
szociológusok az interakcionista szemlélet mellett*

De ha ezek után Occam borotváját már félre is tehetjük az értékek társadalommagarázó erejével kapcsolatban, azért még ez utóbbi elismerésében is fokozatokat különböztethetünk meg. Így például Raymond Boudont szemmel láthatólag irritálják azok a szociológusok, akik „az értékekkel *kényelmes* elemzési manővereket szoktak végrehajtani”. Az értékek – jegyzi meg – azoknak a szociológusoknak szolgálnak *deus ex machinaként*, akik egyes általuk észlelt magatartásformák szabályszerűségeit hihetően – látszatra könnyen érthetően (!) – óhajtják megmagyarázni.

„Élenjárnak itt azok a fejlődés-kutatók – mutat rá Raymond Boudon –, akik a hagyományos társadalomnak a nyugati országoktól az iparosodottság és a demokratikus intézmények tekintetében való elmaradottságát olyan értékek *ottani hiányával, emitteni meglétével és virulásával* hozzák kapcsolatba, mint a szorgalom, a takarékoság és a hagyományokat folyvást megtörő innovációs hajlam. S ezek az értékek – szemükben – minden fontos társadalmi különbséget képesek megmagyarázni.”⁹⁰

Ez imponáló, koherens szemlélet, bár mindenesetre egy apró szépséghibával – mutat rá Boudon. Azzal tudniillik, hogy az értékek *épp csak egy* kérdésre nem adnak választ. Arra tudniillik, hogy ők maguk honnan pottyantak az egyes kultúrákba – ezeken belül egyes intézményekbe, illetve szervezetekbe –, másokba viszont nem; és hogy mi tartja őket életben, mi őrzi meg számos esetben identitásukat, más esetekben pedig mi okozza változásukat, lassú erodálódásukat vagy rohamszerű válságukat. Vajon a *plátони ideák* egéből hullottak-e alá, vagy ha mégsem, akkor kik-mik a szüleik, melyek az őket létrehozó, fenntartó és alakító tényezők? Mi vagy mik vannak az értékek oki hátterében?

A számomra kezdetektől (1969-es párizsi tanulmányutamtól egy École Pratique des Hautes Études ösztöndíj keretében) komoly tekintélynek számító Raymond Boudon (aki akkor frissen vette át a franciaországi központi szociológiai kutatóintézet vezetését) itt egy igen fontos „meta-gondolatot” vet fel, amellyel – mintegy ad hominem érveléssel – megfordítja az addigi, *reflektálatlanul* „szociológus-centrikus” perspektívát. Fentebb idézett passzusát ugyanis így folytatja:

„Egyébként az a hajlam, hogy az értékekre hivatkozzunk (nyakra-főre – szűrjük mi közbe a gondolat magyarításánál, V. K.) a klasszikus szociológusoknál valamiféle relativizmust táplált, melynek nehézségei rögtön világossá válnak, mihelyt ezt explicit hipotézisben próbáljuk megfogalmazni. Ha ugyanis föltesszük, hogy a »kollektív eszmék« (tudniillik az értékek, V. K.) tényleg ilyen súllyal szerepelnek az emberi magatartás meghatározásában, akkor vajon mi képesíti egyedülként a szociológust arra, hogy kiszabadítsa magát azoknak az értékeknek a bilincseiből, melyek mindenki ítéletét *kondicionálják?*”

S a lehetséges kiút megtalálását könnyítendő, felmutat egy fontos megkülönböztetést:

„Az értékfogalom alatt a klasszikus szociológusok sokkal kevésbé elemezték az értékelési folyamatokat, mint a szociális rendszer által pozitíven értékelt állapotokat, azaz kevésbé a legitimációs eljárásokat, mint a legitimitás nagyon is hipotetikus állapotát. Mihelyt viszont elhagyjuk a viszonyítási *versus* abszolutista álláspontot, és *interakcionista* pozíciót foglunk el, új perspektívához érkezünk, aminek termékenységét a továbbiakban szeretnénk kimutatni.” (Boudon, *uo.*)⁹¹

Egyébként a „*Honnan jöttek az értékek?*” kérdést akár hipotetikus válaszlehetőségek *menüjével* is átfogalmazhatjuk (olyan válaszlehetőségek *menüjével*, amelyek értékutató évtizedeink során torlódtak fel bennünk).⁹² Ám magunk végül is abba az *aporiába* látjuk beletorkolni a problémát, amiben a Durkheim-iskola és a Weber-iskola áll szemben egymással.⁹³ Meg kell mondanunk, hogy amikor mi magunk az értékproblematikáról való eszmélődésünk jelen szakaszában egyik irányzat mellett sem kötjük le magunkat úgy, hogy a másikat elutasítanánk, a mega-léptékű értékváltozás teoretizálásában meghatározó szerzőpárosunk, Jan W. van Deth és Elinor Scarbrough, az értékek *interaktív társadalmi dinamikájáról* szóló modelljében inkább a durkheimi vonulatot követi.

Az értékfogalom sikertörténete az alkalmazott szociológiákban

Térjünk vissza az értékekkel „üzött” magyarázat (időközben kissé még fel is dúsított) képletéhez. Ez tehát egyfelől valóban „gyanúsán kényelmes” vállalkozás, mert ahogy Helmut Klages összefoglalja: az értékfogalom sikertörténete a legkülönfélébb alkalmazott szociológiai kutatási területeken immár annyira meggyőzővé vált, hogy az érték-orientáció majdnem hogy tényleg „*tolvajkulcsa*” („*Universalschlüssel*”-e) lehet a szociális attitűdök és magatartási diszpozíciók megértésének.⁹⁴ De másfelől ez a magyarázat – a komolyabb reflektálás vállalása esetén – mégsem enged nyugvópontra jutni, amennyiben nem mentesít az értékfogalom további szociológiai, pszichológiai, netán filozófiai megalapozásának munkája, fáradalmi alól. Legfeljebb csak praktikus kutatási stratégiaválasztással abban egyezhetünk ki, hogy itt megelégszünk valamelyik plauzibilisebbnek tűnő axiológiai elmélethez való csatlakozással (vagy ilyeneknek vázaltszerű kombinációjával), és mi is bizalommal felhasználjuk azt a bejáratott metodológiát, amivel *annyi alkalmazott szociológiai, szociálpszichológiai, illetve pszichológiai kutatási terület*

- a piackutatástól, illetve fogyasztói kutatástól vagy
- a pedagógiai kutatásoktól,
- a politikai pszichológián,
- a tömegkommunikációs médiarendszer hatásvizsgálatán,
- a szervezeti és emberi erőforrás-kutatás menedzsmenttudományi diszciplínáján,
- a munka- és szabadidő-kutatáson,
- az ifjúságkutatáson,
- a családkutatáson (ennek révén a demográfiai kutatásokon) keresztül,
- a technikai nagyprojektek iránti beállítottság kutatásáig vagy
- a civil társadalomban kitermelődő proszociális elkötelezettségek, illetve a másik oldalon
- a társadalomba való beilleszkedési nehézségek vizsgálatáig és értelmezéséig (Klages felsorolása, i. m.) –

az érték kategóriában keresi és véli megtalálni az egyszerűsége ellenére legmélyebb belátást nyújtó magyarázó erőt. Az érték és érték-orientáció szintje *alatt is, fölött is* léteznek magyarázó „instanciák”, de az alacsonyabb szintűek hamarosan túlmutatnak önmagukon – pontosan a „gyanúsán kényelmes”, érthető és hihető értékmagyarázat felé –, az értékszint fölötti „fellebbviteli instanciákból” (filozófiai eszmélődésekből, a világ-megismerés és az erkölcsi imperatívuszok értelmezéséből) viszont vészesen hiányoznak az empíriával való követhetőség és a pragmatikus kezelhetőség mozzanatai. Így – némi megalkuvással bár, de mégiscsak egy valós optimumnál kikötve – vállalhatjuk a fogalmi és művelti szabadsággal meghatározott és pszichometrikus egzaktsággal megmért értékek központi prediktor szerepét, még akkor is, ha józan realizmussal csak kevés belátást remélhetünk arra vonatkozóan, hogy maguk ezek a készségesen magyarázó értékek egy számukra is meta-szintnek számítók, exogén hatótényező-csoportból hogyan eredeztetik empirikusan igazolt magyarázó erejüket. Vizsgálódásunk fókuszába tehát tiszta tudatossággal, logikailag elfogadható módon állíthatjuk a teljes hatásláncnak azt a kimetszését, amely az értékszférából eredő programozottság szakaszát fedi le (másik törzsszerzőnk, Geert Hofstede kifejezésével a „*mentális program*”, a „*software of the mind*” hatását⁹⁵), miközben nem mélyülünk el az olyan spekulációkban, hogy ezt a mentális programot milyen elemi adatokból, milyen algoritmusokkal kik és hogyan állították össze („*írták meg*”).

Ámde ha egyszer már beláttuk, hogy az alkalmazott szociológiai kutatások, illetve tématerületek Klages által felidézett ennyire széles spektruma⁹⁶ – gyakorlatilag önmagába visszatérő, tehát *360°-os, teljes körperspektívája* – folyamodik mélyebb magyarázatért az értékek, érték-orientációk, értékrendszer, értékváltozás fogalmi eszköztárához, akkor itt a „tolvajkulcs” (vagy „álkulcs”, „házmester – vagy gondnok – használta szükség-kulcs”) metaforáját ki is cserélhetjük méltóbb szimbólumra, ami kifejezi, hogy itt – minden eredetével kapcsolatos tisztázatlanság dacára – *központi jelentőségű és helyű* prediktorral, előrebecslő független változóval van dolgunk. Erre a centrális elméleti és metodológiai szerepre tehát az „*álkulcsnál*” méltóbban és érvényesebben utal a paragrafusunk címében felvillantott másik opció,

„a csillag közepe”

kitétel. Saját elkészült empirikus kutatási beszámolóink ugyan ebből a körkörös magyarázó erőből csupán néhány keskeny körcikk megvilágítására, így:

- a vállalkozási potenciál értéktartalma,
- az életminőség értékrendszeri tényezői,
- a világnézeti és politikai ökömené hatékonyságjavító hatása

témaköreire terjesztik ki igényüket, de természetesen nem közömbös számunkra az a kontextus sem, hogy ezek az értékrendszeri hatással összefüggő témák milyen kutatási tradíció szerves részeként kerültek elméleti és módszertani eszköztárunkba, és az ezek segítségével elért empirikus eredményeink így potenciálisan mennyire lesznek átvihetők az általános szociológia és további részleges szakszociológiák területére is. Mindez azonban teljesebb áttekintéssel tanulmányosorozatunk ezután következő témaköreiben kerülhet megtárgyalásra.

JEGYZETEK

¹ Vö. Bayer József: *Az érték antinómiái: Az újkantiánus értékelmélet és hatása a szociológia módszertanára*. Akadémiai Kiadó, 1989. 8. old.

² Bayer, uo. – Bayer József ugyan nem a saját álláspontját fejezi ki ezzel a szóhasználattal, de marxista axiológiai koncepciója, mint alább látni fogjuk, a mi értékhatás modellünknel jóval szűkebbre szabja az értékek jelentőségét.

³ Vö. Helmut Klages: Die gegenwärtige Situation der Wert- und Wertewandelforschung – Probleme und Perspektiven. In: H. Klages, H.-J. – Hippler, W. Herbert (Hrsg.) *Werte und Wandel: Ergebnisse und Methoden einer Forschungstradition*. Campus Verlag, Frankfurt/New York, 1992. 9. old.

⁴ Ha nem utólagos morbid vicc (vetem papírra a terror-kedd hetében) a XVI. században élt Nostradamus jóvendülésének a katasztrófa napjaiban többfelé közreadott szövegezése, miszerint

„A nagy víz másik oldalán alászáll két nagy madár, s a királynő, kinek kezében tűz lobog, és trónja a vízből emelkedik, látja, amint két ördögi torony leomlik”,

akkor ez nemcsak tudományos világképünket rázhatná meg, hanem misztikus tömörítésben meglehetősen egyértelmű értékítéletet is hozna a mai világereszkedelem „üdvörténetileg” negatív vezérléséről. – (Ezeket sorokat, mint a megrázó napok naplószerű dokumentumát változatlanul hagyom még annak utána is, hogy tisztázódott: *nincs szó ilyen félezer éves előrelátásról*. – Ugyanis már amikor pár nappal később kezembe került az 1990-ben Ligeti Pál kiadásában megjelent „Nostradamus: Jóslatok az ezredvégről” (Oraculum kiadó), és nem találtam benne hasonló szöveghelyet, kezdett gyanússá válni a dolog. De még azért is, mert az eredeti Nostradamus-négysorosakhoz képest ebben túl sok egyértelmű, artikulált közlés van. Végre amikor napilap közlésből (Fáy Zoltán: Amikor ördögük van. *Magyar Nemzet*, 2001. október 20.) megtudtam, hogy a szerző Neil Marshall kanadai diák, aki néhány esztendővel korábban Nostradamus leleplezésének céljából írta és adta közre ezt a verseteket, ráébredtem, hogy itt még talán nagyobb csalás esete foroghat fenn, mint a szokásos „vaticinium post eventum”, hiszen lehet, hogy ez a halálpontos kép a Világereszkedelmi Központra tekintő fáklyás Szabadság-szoborral adta a zseniálisan gonosz ötletet a „Belzebub keze általi ördögűzésre”. – De ettől függetlenül megszívlelendő a globális gazdasági hatalmaságokkal szemben kritikus, s még ugyanezen napokban, az első döbbenet és gyász oldódását közvetlen közvetlen külföldön és Magyarországon közreadott, *Susan Sonntag*-féle állásfoglalás:

„Hol marad annak beismerése, hogy itt nem a civilizáció, a szabad világ és az emberiség ellen intézett gyáva támadásról van szó, hanem az Egyesült Államok, a világ egyetlen önjelölt szuperhatalma elleni akcióról? Egy támadásról, amely az Egyesült Államok politikájának és cselekvésének következménye.”

Ágh Attilától Konrád Györgyön keresztül Sebeok Jánosig a hazai publicisztikában tematizálódott a *kisebbségi testvér* iránti spontán rokonszenv ösztöne: „ahogy az elnyomó rend fenntartása az erősek, úgy a terror gyakran a gyengék eszköze”. – Idevág a pár évvel ezelőtt a világ vezető szociológiai folyóiratában, az *American Journal of Sociology*-ban R. P. Korzeniewicz és T. Moran által közölt kutatási jelentés is: „World economic trends in the distribution of income, 1965–1992”, amely beszámol arról, hogy az emberiség többségének elnyomódása párhuzamosan halad a megtermelt egyre több értéknek egy egyre szűkebb réteg tulajdonába kerülésével, és rámutat arra, hogy ez az ellentmondás *egyre élesedik*: „Strength can breed strength and the strong can continue to grow faster than the weak”. (Vol. 102., No. 4, 1997, pp. 1000-1039) – Tegyük hozzá a kérdést: ez az erősek és gyengék közötti különbségnövekedés meddig tarthat, netán egy katasztrófális kislülésig?

⁵ Vö. Ronald Inglehart: *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton University Press, 1977.

⁶ Losonczy Ágnessel besegítettünk egymás projektjébe. Én a Gyöngyös környéki falvakban az ő zeneszociológiai kérdőívét kérdeztem le, ő pedig közreműködött az én egyetemi hallgatók között Morris rendszerével végzett nemzetközi értékszociológiai vizsgálatomban.

⁷ Ez akkor egy bontakozó vicc volt. Mivel hárman voltak Hegedűs Andrások szemközelen, ezért a 41 éves „öreg” tiszteletére a későbbi TIB-alapító Hegedűs hivatalosan is B-t vett fel a nevébe, a csoport pedig elkezdte kapacitálni a legfiatalabbat, hogy C-vel iktassa be magát a sorozatba. (Később, ha nem tévedek, belőle lett Hegedűs T. András.)

⁸ Clark Kerr, John T. Dunlop, Frederick Harbison, C. A. Myers: *Industrialism and Industrial Man*. Harvard University Press, 1960.

⁹ Jan W. van Deth and Elinor Scarbrough (eds.): *The Impact of Values*. Oxford University Press, 1995.

¹⁰ Inglehart: i.m.

¹¹ Az alábbi Deth-idézetek nem minden részletükben szó szerintiék, helyenként tömörítés, összevonas, kihagyás és értelemszerű összekötés eredői.

¹² Azért inkább mintázatról („pattern”) beszélünk, mert ide is áthozhatjuk a személyfejlődés lélektanában bevált, Piaget–Kohlberg-féle kognitív-szocializációs modellt, amely az intellektuális fejlődés mellett hangsúlyosan az erkölcsi fejlődési szintek szorosan kötött sorát is magába foglalja. Ez a személyiségfejlődési modell a morális érés szintjeit *minőségileg különböző struktúrák* hierarchikusan egymásra épülő szakaszaiként fogja fel, ahol a fejlődési irány a primitív egoizmus, illetve hedonizmus fokozataitól a tekintélyelvű morál lépcsőin keresztül a proszociális érettség öntörvényű értékválasztásának fokáig mutat. [Vö. L. Kohlberg: Stage and sequence: The cognitive-developmental approach to socialization. In D. A. Goslin (ed.) *Handbook of Socialization Theory and Research*. Chicago, Rand McNally, 1969. 376–383. o. – A. Colby, L. Kohlberg, J. Gibbs, M. Lieberman: *A longitudinal study of moral judgement. Monographs of the Society for Research in Child Development*. Serial No. 200. Vol. 48. Nos 1–2. 1983. 1–124. – Vö. még Varga Károly: Elméleti és empirikus vizsgálódás az „önösség” konstruktum és skála validitásáról. *Pszichológia* 1996/2. sz. 149–187.]

¹³ Ha e kérdés tárgyalásába mélyebben belemehetnénk, itt egy ellenvetés és egy „heuréka”-rácsodálkozás volna soron. Az ellenvetés az, hogy többnyire nem azok a legkeményebben lázadók, akik a legkeményebben el vannak nyomva, hanem azok vetik föl a fejüket, akik számára az emancipálódás már reális perspektíva. Így az a gépmechanikából (közelebről a robbanómotorok működési elvéből) átvett analógia, hogy a kifejehető erő azzal a kompresszióval arányos, amekkorára a működő szerkezet statikai-dinamikai viszonyai méretezve vannak, csak többirányú, komplex specifikációval alkalmazható (ilyen specifikálás volt az, hogy itt mindaddig szunnyadó potenciálról beszélünk, amíg a külpolitikai konstelláció új helyzetet nem teremtett). – De a „heuréka” ettől még nem fokozódik le (sőt külön villanyozó tanulmányban volna kifejehető). Az a nyugaton sem egyöntetű elismeréssel észlelt folyamat ugyanis, amit „individualizálódás” címkével szoktak illetni (és ami helyett a fentebb idézett Deth a „poszt-konvencionális” normák, illetve a „hagyománytalanított” társadalom megjelölést ajánlja, de amiből így sem vitatható el, hogy benne „emberek kevésbé tisztelettudókká váltak mindenféle felsőbbbséggel szemben”), *a létezett szocializmus társadalmában már egyértelműen pozitív, mind a valláserkölc, mind az emelkedett humanizmus egymással koherens kritériumrendszerei szerint is kiváló minősítést nyert*. Itt ugyanis az a „hagyomány”, illetve „konvenció”, amit ez az individualizmus tagadni kezdett, és az a „felsőbbbség”, ami iránt a népeességben gyengült a „tisztelettudás”, egyértelműen megérdemelte „posztmodern” meghaladását.

¹⁴ Vö. A. Etzioni: *The Active Society: A Theory of Societal and Political Processes*. The Free Press, New York, 1968. és W. Breed: *The Self-Guiding Society*. The Free Press, New York, 1971.

¹⁵ Igaz, hogy ez a társadalomkritikus iskola a liberális kapitalizmust is elmarasztalja, mégpedig *inautentikus* jellegében, mellyel elidegenítő hatását elrejti a konzumjólét és a beleszólási látszat mögé, vagyis *manipulálja* az egyént és a társadalmat. A nyílt elidegenedtettség és az álcázott manipuláltság általában hajlamok *egymás rovására* terjeszkedni. Így például a Kádár-rezsim szakaszolásában szembeszökő volt, hogy amely mértékben enyhült a drasztikus, nyílt elidegenítő depriváció (a szabadságnak és felelősségnek még a látszatától is történt megfosztottság), olyan mértékben vette át az uralmat a szabadság, felelősség és önrendelkezés *manipulatív látszata* (miközben a lényegi húzószinórokat a *Quisling-elit*, illetve a mögötte álló birodalmi központ próbálta kezében tartani). Jelen gondolatmenetünk szempontjából itt annak a belátása fontos,

hogy mekkora szakadék tátong az emancipáltságban két olyan társadalomtípus között, melyek egyikében a politikai elit kénytelen a „konzumjólét és beleszólási látszat mögé” rejtteni vezérlési ambícióit, míg másikában ez a tényleges beleszólástól való megfosztást „drasztikus nyíltsággal” gyakorolhatja.

¹⁶ Hasonlóan ahhoz, ahogyan a második világháború idején az angolszász sláger, a „*Lili Marleen*”, csapott át a frontvonalakon és nemcsak Németországban, de még Magyarországon is („Kívül a kaszárnyán künn a kapunál...” kezdetű) tömegdalként kelt versenyre az aktuálisan a fronthezetre komponált hazafias műdalokkal.

¹⁷ Bayer: i. m. 8. old.

¹⁸ Bayer, i. m. 10., ill. 20. oldalak.

¹⁹ Vö. Vitányi Iván: *A szociáldemokrácia jövőképe (Alapértékek)*. Napvilág Kiadó, 1997. 17–18. Oldalak. – Értékszociológiai tananyagomban itt a „jövőbe forduló” érték koncepció illusztrálására el szoktam mondani Robert Kennedy jelmondatát: „*Sok ember azt nézi, ami van, és kérdezi: miért? Én azt nézem, ami nincs, és kérdezem: miért ne?*”

²⁰ Vö. Vitányi Iván: *Társadalom, kultúra, szociológia*. Kossuth Könyvkiadó, 1981. 126. old.

²¹ Az a fajta „nyugati marxista (szociáldemokrata) – polgári” szintézis az értékek egyaránt múltra és jövőre való irányultságában, amire Vitányi Iván a rendszerváltozás utáni dolgozataiban törekedni látszik, azért is nem tűnik számunkra járható útnak, mert ahogy László Ervin, a Római Klub és a Budapesti Klub alapítója kimutatja, itt egy sokkal mélyebb evolúciós (antropológiai, sőt kozmológiai) tisztázásról vagy a téma múlt századi tisztázatlanul hagyásáról van szó. A XIX. század és a XX. század első fele még nem tudta megfejtetni „*a kétféle időnyíl rejtélyét*”, vagyis nem tudta eldönteni, hogy „felhúzott rugó jár-e le”, vagy inkább „rugót húz-e fel” a világ és az emberiség. Amióta viszont ezekben immár a nyitott autopoietikus, önfejldő rendszerek modellje jutott uralomra, a kérdés eldőlt. A múltban kialakult makro-determináció csak a funkcionális autonómia felőli impulzusokkal („egymással kölcsönös kapcsolatban álló tagjaik szabadon választott tevékenységének spontán kifejeződéséi révén”) szolgálhatja a rendszer túlélését és további tökéletesedését (László Ervin: *A rendszerelmélet távlatai*. Budapest, Magyar Könyvklub, 2001. 121. old.). A marxizmus szemlélete más vonatkozásban is a túlhaladott múlté. Még a Vitányi értékörzésében fennmaradt jóléti szociáldemokráciában is. Ahogy László Ervin írja: „A nyugati világ a jóléti társadalom értékeire esküszik, azt tartja mindenféle szociális baj gyógyírjának. Ezek az értékek azonban mint normák már túlhaladottakká váltak. Az emberi méltóságnak megfelelő értéknormákat kell a helyükre állítanunk.” (László, uo.)

²² Varga, i. m. 38. old. Érdekes módon, a szöveg egyik „diák-opponense”, Kükedi Tamás ebből a szövegrészből azt az állítást kifogásolta, hogy itt az egyházak gyors bizalomvesztésére felhozott két ok közül a keresztényellenes média hatása is jelentős lett volna: „Nem hiszem, hogy a média keresztényellenes volna. Inkább azt hiszem, hogy a média tükrözi a társadalom reakcióját a kioktató stílusú politizálásra.” (Kükedi Tamás: „Mintha válaszolna a fal, aminek eddig beszélünk”. In: Varga, i. m., 176. old.)

²³ Itt természetesen nem tagadjuk, és az *Exkurzió*ban ki is fejtjük, hogy ennek az értékváltozásnak a születendő utódnemzedék iránti felelősség tekintetében patológikus mellékhatásai is vannak. Különösen az abortuszok hazai nagyságrendje mögött olyan integrációellenes értékhatások húzódnak meg, melyek az érett személy és társadalom „magasabb felelősségi értékeivel” ütköznek, és ezeket lebénítják.

²⁴ A későbbiekben látni fogjuk, hogy az egyik fő teoretikus, de különösen metodológus szerzőnk, Milton Rokeach által bevezetett megkülönböztetés *célértékek* és *eszközértékek* között igen hasznos exploratív fogalmi és műveleti eszköz. A *bátorság* kitüntetett helyet foglal el a 18 eszközérték között, míg a 18 célérték-ből csak különféle empirikus változókombinációkkal nyerhetjük azt az operacionalizált fogalmat, amely legjobban közelíti az itt relevánssá váló életminőség tartalmát. Vö. M. Rokeach (ed.) *Understanding Human Values: Individual and Societal*. New York: The Free Press, 1979. Varga Károly: Elméleti és empirikus vizsgálódás az „önösség”-skála validitásáról. *Szenvedélybetegségek*, III. évf. 1995. 6. sz. 428–454.

²⁵ Vö. Az életminőség-kutatás klasszikusaként: Angus Campbell, Philip E. Converse, Willard E. Rodgers: *The Quality of American Life*. Russell Sage Foundation, New York, 1976, vagy egy új gyakorlati programadóként F. Gerster: *Ansichten über Lebensqualität: Parteilichtiger Konsensus und Dissens*. In: Alfred Bellebaum, Klaus Barheier (Hrsg.) *Lebensqualität: Ein Konzept für Praxis und Forschung*. Westdeutscher Verlag, 1994.

²⁶ Vö. Ed Diener: Subjective Well-Being. *Psychological Bulletin*, Vol. 95, 1984 No. 3. 542–575.

²⁷ Vö. Amartya Sen: *The Standard of Living*. Cambridge University Press, Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney, 1990.

²⁸ Vö. Charles Morris: *Path of Life*. 1942. Ez a fogalom következő, *Varieties of Human Value* című könyvében (Chicago University Press, 1956) „Ways to Live” lett, amit mi a hazai vizsgálatra „Életfelfogás”-ként magyaráztunk. Definíciója: „Amit különböző személyek különböző időkben magukénak vallottak és követtek.”

²⁹ Vö. Robert A. Emmons: *Personal Strivings: An Approach to Personality and Well-Being*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1986, Vol. 51, No. 5, 1058–1068.

³⁰ Vö. Ruut Veenhoven: *Conditions of Happiness*. Dordrecht, Boston, Lancaster, Reidel Publ., 1984, és Ruut Veenhoven: *Happiness in Nations*. Rotterdam, Risbo, 1993.

³¹ Vö. László Ervin fentebb idézett könyvéből: „Az élet kiteljesítése – az emberi viselkedés végső célja – adottságaink valóra váltását jelenti.” (László i. m. 114. old.) – Ám itt sem feledkezhetünk meg arról, hogy ez az individualizmus jegyében fogant kiteljesedés egy magasabb egészben szemlélve (amire épp a László Ervin-féle „fejlett rendszerelmélet” kötelez bennünket) a *túlélés szempontjából veszélyes csonkaságot* is magában hordoz. Hogyha az atomizálódott társadalom a meg nem születő utódnemzedék(ek) rováására „teljesíti ki” saját életét, akkor ez a „végső cél” nyilvánvaló zsákutca. Erről is bővebben az *Exkurzióban*.

³² Ebben az idézett Amartya Sen követjük, aki ezt a két vezérlő kritériumot – szétartó követelményeik ellenére – együtt, optimál felületben összehangolva próbálja kielégíteni (i. m. 20. oldal).

³³ Természetesen az ő gondolati áttöréseik nyomán (vagy velük párhuzamosan) számos más szerző – például épp a hivatkozott Diener-trió vezető alakjának – kiérlelt életminőség-elmélete és kutatási adattömbjei is hasznos referenciát képeznek eszmélődésünk és saját empíriánk számára, de mindenekelőtt mégis e két említett tudós felfedezésének lényegét kell itt megjelenítenünk.

³⁴ Így sikerült az 1993-as közgazdasági Nobel-díjas Douglas C. North gazdaságtörténeti koncepciójával megvilágítanunk a rendszerváltozás és az azt követő évek gazdasági-társadalmi problémáinak egy latens tényezőcsoportját. – Ez a nagy tudósok eredményeiből profitáló (az etológiai „asztalközösség” analógiájára [lásd a gólyafészkek alatt élő verebek példáját]) szerzett belátás tartós holland–magyar kutatói együttműködés alapját képezte. Vö. Károly Varga: *Sticking to a „free rider”-society*. – IAREP-SABE Conference: *Integrating Views on Economic Behavior*, Erasmus University, Rotterdam, 1994. July.

³⁵ Erre a korai német fejlődéslélektanban (Groos 1901, Bühler, 1930) igen kedvelt terminusra *technicus* („*Funktionslust*”) Csikszentmihályi hivatkozik (i. m. 341. old), míg a „funktionalás” fogalomnak a mai *humán fejlődési szakirodalomban* elfoglalt központi helyére a Sen professzor „Tanner Előadásai” kommentáló Muellbauer mutat rá. „Ez a »humán fejlődés« közelítésmód elhalványítja a teljesítmény monetáris-gazdasági indikátorait, és nagyobb súlyt helyez a fizikum antropometrikus mérési eredményeire, továbbá az egészségre és a halandósági rátákra, de a képzettségre, az iskolázottsági szintre és a lakáshelyzet mutatóira is.” (John Muellbauer: *Professor Sen on the Standard of Living*. In: A. Sen [1990] i. m. 43. old.) – Végül a „funktionalás” fogalomnak a *rendszerelmélet távlataiban* megkülönböztetett helyét László Ervin adja meg „a részek funkcionális autonómiájának” fogalmában, ami „a természetes rendszerekben képlékeny (sztochasztikus) makro-determinizmusként összegződik”, és aminek így döntő jelentősége lesz abban, hogy a jövő társadalmi rendjében egyre tökéletesebben érvényesüljön az egyéni méltóság, kreativitás és szabadság (László i. m. 112–122. old.).

³⁶ Amit széles körű kutatásokkal épp Csikszentmihályi mutatott ki a legmeggyőzőbben. A magyarul 1997-ben megjelent könyve 1991-es amerikai kiadásában már több mint százezer olyan élmény-keresztmetszet felvételéről számol be, melynek összegzésében „meglepetést keltett, hogy milyen gyakran számoltak be az emberek »tökéletes élmény« (flow) helyzetekről munkájuk során és milyen kevés alkalommal szabadidejükben” („a flow-válaszok aránya a tényleges munkavégzés közben 54 százalékos volt, míg a szabadidő-tevékenységekben ez csak 18 százalékos maradt”). Csikszentmihályi, i. m. 223. old.

³⁷ Vö. Karin-Schulze Buschhoff: *Lebensentwürfe, Lebensformen und Lebensqualität*. *Zeitschrift für Soziologie*; 1997, 26, 5, Okt, 352–367.

³⁸ Itt szeretnénk egy megjegyzést tenni annak megvilágítására, hogy miért köteleződünk el szívesen a Sen-féle életstandard – koncepció mellett. – Nos, ha a szociológia eddigi történetének csúcsteljesítményei (mert egyébiránt kimutatottan legtöbbet idézett szövegrészei) között tartjuk számon Robert King Merton ún. SSA-paradigmáját, mely azt firtatja, hogy hogyan reagál az egyén arra, ha a társadalmi struktúrában olyan zavar van, hogy a kulturálisan legitímált célok rendje és az intézményesen biztosított eszközök rendje diszharmóniába kerül egymással (vö. Robert K. Merton: *Social Structure and Anomie* és Con-

tinuities in the Theory of Social Structure and Anomie In: *Social Theory and Social Structure*. The Free Press, New York, 1967.), akkor Senék (Sen és munkatársai, pl. a fentebb idézett John Muellbauer) kérdése „antropológiailag mélyebb”. Az tudniillik, hogy miként alakulhat ki elégedettség (vagyis harmónia a célok és eszközök között) arra tekintettel, hogy nem egymaga az elérhető javak mennyisége hozza létre az *utilitást* (a céléréssel járó élvezetet, boldogságot, megelégedést), hanem ebbe belejátszanak a saját funkcionálás tényei (az erről való tudás és érzés), illetve az ezen funkcionálási szintet lehetővé tevő kapacitás is. Sőt ez utóbbiak a jelzett harmónia igazi forrásai. Merton már csak a zavar állapotát, Sen viszont a normális dinamika alapszabályait világítja meg.

³⁹ Akadémiai Kiadó, 1997.

⁴⁰ Legyen szabad ezzel kapcsolatban idéznem egy 1994-ben kelt nyílt leveletem Orbán Viktorhoz arról, hogy az olyan összefogó nagy cél, mint a *budapesti Expó* lett volna, vezetéstudományilag igazoltan 30%-kal (!) emeli a működési hatékonyságot:

„Nem tudom, Ti is megkaptátok-e azt a bevilágító tréning-élményt, amikor a csoporttagok fölébe hajolnak egy papírlapnak, melyen vasreszelék látható. A papírt tartó üveg vagy fa asztallap alá a tréner mágneset csúsztat, amittől az áttekinthetetlen összevisszaság csodálatos, feszülő, sokíves-egységes alakzatot nyer. Nos, ilyen mágnes egy személy, szervezet, üzleti vállalkozás vagy nemzeti közösség életében a méltó cél kitűzése. És ez innentől már nem metafora, hanem a vállalkozói és menedzseri gyakorlat megfigyelői és tudományos elemzői által felállított, validált és kodifikált tételsorozat: *törvény*. Alkalmazása annak tapasztalati receptúrája, hogy milyen – mással helyettesíthetetlen – plusz előnyöket lehet szerezni azáltal, ha tudunk és mertünk választani egy kihívó vagyis üdvös erőfeszítést igénylő, átfogó célt...” (*Új Demokrata*, 1994. szeptember 22.)

A Széchenyi-terv, sőt az olimpia megrendezésének víziója tanúsítja, hogy a kormányzat fölismerete a világos, nagy célok hatékonyságnövelő erejét.

⁴¹ Csikszentmihályi, i. m. 268–269, 279. – Az anyagi („animális”) és magasabb egységbe integráló („humán”) elégedettség egymástól való függetlenedésének lehetőségével más szerzőknél is találkozunk. A neves munkapszichológus Frédéric Herzberg „*higiéné versus motiváció*” koncepciója oly mértékig hangsúlyozza a humán motivációs tényezőknek a kellemetlenségeket okozó anyagi hiányszorúságtól való függetlenségét, szemben azzal a nézettel, mintha a kellemetlenségek nullára csökkenésétől kezdődhetne az elégedettség és boldogság pozitív skálaszakasza, hogy az itt keletkező jó illetve rossz érzéseket egymástól annyira különböző dimenziókként tételezi fel, mint a *látás és a hallás* (vö. F. Herzberg: *Work and the Nature of Man*. New York, Mentor, 1973). E függetlenségről egyébként Amartya Sen professzor is megemlékezik. Ha valakiben olyan elköteleződés van, hogy ez anyagi jóléte felaldozására, szélső esetben *élete odaadására* motiválja, vagy olyan részvétet ébreszt magában, hogy szomorkodik a rossz sorban élők helyzetén, ezzel tanújelét adja annak, hogy más is képes motiválni őt, mint a személyes jólét vagy saját életszínvonal (Sen, i. m. 28. old.). – Az öngyilkos merényletek kapcsán ez a megkülönböztetés borzalmas aktualitást nyert.

⁴² Vö. Ed Diener: Assessing Subjective Well-Being: Progress and Opportunities. *Social Indicator Research*, Vol. 31, 1994, 2, 103–157.

⁴³ Diener (1994), i. m. 142. old.

⁴⁴ Diener (1994), i. m. 147–147. old.

⁴⁵ Ed Diener, Marissa Diener, Carol Diener: Factors Predicting the Subjective Well-Being of Nations. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 69, 1995, No. 5, 851–864.

⁴⁶ Vö. Ruut Veenhoven (1993), i. m.

⁴⁷ Vö. Ed Diener (1984), i. m.

⁴⁸ Másfelől viszont az is meglepetést keltett, hogy sem a másokkal – itt a szomszédos népekkel – való összehasonlítás, sem az illetőknek korábbi jóléti szintjükkel való összevetése nem befolyásolta az aktuálisan érzett elégedettséget.

⁴⁹ Azért nem a teljes 55 nemzetes mintában, mert néhányánál hiányoztak a politikai és civil jogi adatok.

⁵⁰ Sen, i. m. 36. old.

⁵¹ Amit már 1963-as értékvizsgálatunkban is kimutattunk, és ami a Hankiss Elemér értékkutatásában felszínre jött „steril individualizmusunk” tételével is kvadrál. [Vö. E. Hankiss, R. Manchin, L. Füstös, A. Szakolczai: Modernization of Value System: Indicators of Change in Cross-Cultural Comparisons. In: G.

Melischek, K-E. Rosengren, J. Stappers (eds.) *Cultural Indicators. An International Symposium.* Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1984.]

³² Lásd az I.1.1. fejezetet.

³³ A *Népszava* egy korábbi cikkére utal vissza, melyben az MTA kutatócsoportjára hivatkozva már felvetette a bevándorlók befogadását (mint a nemzeti családpolitikai koncepció és az ország lakosságának egészségügyi állapotjavítása mellett a népességfogyás megállításának elkerülhetetlen eszközét). - A *Magyar Hírlap* háttér-információként hírt ad a születések és halálozások legújabb javulási adatairól, de megemlíti, hogy ezek oly szerény mértékűek, hogy nem jogosítanak fel bennünket arra, hogy belátható időn belül a népességszám apadásában reménykedjünk. - A *Népszabadság* Benda József kutatóval készített interjú révén adja egyfajta szociálpszichológiai oldal-megvilágítását a komplex demográfiai-társadalmi problémának. Tétele az, hogy nálunk „a népességfogyás okai a kisgyermekkori anya-gyermek kapcsolatok tömeges méretű sérülésére vezethetők vissza, amelyek főként az 1950–1967-es időszakban keletkeztek, de hatásuk még sokáig érezhető lesz”. Az ötvenes évektől az állami foglalkoztatáspolitikai következtében a nők egyre szélesebb rétege volt kénytelen a hathetes gyermekágyi segílyt követően munkába állni. Ennek a nemzedéknek közös élménybázisa az „anyátlanság”, a meghitt családi együttlétek nélkülözése, a szoros kapcsolatokra való képesség hiánya. Mindezek miatt ennek a generációnak a gyermekei sem kapták meg a korai anya-gyermek kapcsolatra jellemző intimitás- és biztonságélményt... A megoldások egyik fő iránya a lakosság kapcsolati kultúrájának rehabilitációja lehetne, ami hosszú távon fejti ki hatását. (*Népszabadság*, 2001. október 27. 5. old.) – Ebben fontosnak találjuk, hogy a kutató emlékeztet a több generáción átörökítődő deprivációs patológiának más vonatkozásában, például a „tanult gyámoltalanság” tünetegyüttesében is kimutatott pusztító erejű hatására. (Vö. M. E. P. Seligman: *Helplessness*. San Francisco, 1975.)

³⁴ Vö. Vukovich György: A magyar népesedés az európai trendben. *Magyar Nemzet*, 2001. okt. 30. 6. old.

³⁵ A mi súlyos népesedési gondjainktól megkímélt hollandusok – akiknek népesedési rátája az utóbbi évtizedekben is folyamatosan „veri” a magyart – könnyen átsiklanak az „értékrendszerei emancipáció” e vonatkozásban észlelt patológiáján. De számunkra túlélési feltételként jelentkezik épp e patológia értékrendszer szintű gyógyítása.

³⁶ Vö. még Fekete Gyula: *Éljünk magunknak?* Magyarország felfedezése kötet sorozat, Szépirodalmi könyvkiadó, 1972. , uő: *Sarkcsillag*. Magvető kiadó, 1983.

³⁷ Vö. a *Demográfia* című folyóirat 1991. 1–2. számát, mely több mint 300 oldalon közli a Népesedési és népesedéspolitikai tudományos konferencia impozáns anyagát.

³⁸ I. kötet 16–24. old.

³⁹ Vö. Molnárfi Tibor: Magyar holokauszt, 1950–1989: Adalékok a magyarországi népesedési politika negyven évének végső következményeihez. *A Céh*, 1993. 1. sz. 44–63. old.

⁴⁰ Míg az *alaposság* igazolásához azokat az egyedülálló kutatásokat kell felemlítenünk, melyek a hazai népesség alakulási adatokat a környező országok, Európa és a mohamedán világ népesség alakulási adataival hozza szoros összehasonlításba, miáltal néhány megdöbbentő tényadatot krónikus elkódósítása szerettefeszlik, a bátorság bizonyítására elég II. János Pál enciklikája, a *Sollicitudo rei socialis*, alábbi kitételének mottóul vétele:

„Riasztónak tűnik sok országban a kormányok kezdeményezése és propagandája a szervezett születésszabályozás érdekében... bizonyos nyomás alatt, külföldi tőke finanszírozásával. Nem indokolatlan a gyanú, hogy ez a fajlúdőzés új formája, amely olykor a fajirtás jellegét ölti.”

⁶¹ Ezért nem lehet például azonos mércével mérni a lengyel és a magyar életszínvonal-alakulást. A lengyel bővülő, a magyar szűkülő népességi körre teríti rá az egy főre jutó emelkedési rátát.

⁶² Ha jól emlékszem, Tatay Sándornál.

⁶³ Ehhez a megállapításhoz az írás közben konzultált Molnárfi Tibor demográfus a következő megjegyzést fűzte, ami részben ellensúlyozza azt itt fölvetett gondot:

„Előzetes szakértői becslés alapján állítható, hogy az országok termelőerőinek fejlettsége következtében a családok gyermekszám miatt egy főre jutó eltérő fogyasztói szintkülönbsége kiküszöbölhető. Előre kiszámítható a gyermeket nem vállaló és az 1, 2, 3 gyermekes családok közötti (kizárólag a gyermekszám miatt kialakuló) eltérő fogyasztói szint és az a társadalmi juttatás, amely ezt a különbséget ellensúlyozhatja. Magyarországon a megoldás szokásos eszköztárát egyéb lehetőségek is kiegészítik. Ismeretes, hogy az egészségügyi, közlekedési és az oktatási kapacitás több helyen már ma

nagyobb, mint a társadalmilag jelentkező igény. (A csökkenő lakossági létszám miatt a kórházi férőhelyek üresek, egyre több óvodát, iskolát szüntettek meg vagy vontak össze, pedagógusokat bocsátottak el stb. Az utóbbi ötven év romló demográfiai helyzete miatt a népesedésnöve- kedés hosszabb távon (több területen azonban!) problémamegoldó lehetne. Így például mérsékelné a helyi munkaerő foglalkoztatási gondokat, ezzel a munkaerő vándorlás okozta szociális feszültségeket (lakás, étkeztetés, eu-gondok stb.). Végül évről évre javíthatná az inaktív keresőkhoz viszonyított arányát is.”

Észerint a gyermekfogyás megállítását (lassítását) célul tűző, átfogó szociálpolitika kilátásai valójában mégis jobbakként, mint e szoros szakértői okadatok nélkül gondolhattuk volna.

⁶⁴ Amely üzenetet néha olvashatjuk mai fundamentalista teológusoknál is, bár igazi virágzása a II. vatikáni zsinat előtti „négy Pius korszakára” esik (vö. R. Guardini: *Az újkor vége*) – Anélkül, hogy ezt a mély és nehéz dilemmát érdemben meg akarnánk oldani – ezért is csak Exkurzióban merjük tematizálni –, csupán jelezzük, hogy a megoldás irányát valamiféle szintézisben, illetve *integrálásban* képzeljük el, kétségkívül szerencsésebben, mint amilyennel a neotomista Jacques Maritain kísérletezett a harmincas években (vö. *L'humanisme integral: Problèmes temporels et spirituels d'une nouvelle Chrétienté*. Paris, Aubier, 1936).

Itt akár be is zárhattuk volna ezt a konkrét probléma kapcsán behívott általános témát, amit Vukovich György felvetéséből („A felvilágosodás hatására kialakult alapvető emberi jogok rendszerének következtében megerősödő individualizmus a közösség morális hagyományaiból való elszakadáshoz vezetett”) iktatunk ide. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül a jeles „modernség-posztmodernség” szakértő Jürgen Habermasnak egy aktuális, *szeptember 11. utáni* megnyilatkozását, amely – részben saját eddigi állásfoglalásaival szemben is (vö. J. Habermas: *A modernség: Befejezetlen program*. In: *Válogatott tanulmányok*. Atlantisz, 1994) – kifejti, hogy a vallásos fanatikus Oszama bin Laden embercinek öngyilkos merényletei

„azért irányultak a nyugati világ ellen, mert ez háromszáz év óta lépésről-lépésre nemcsak világi hatalmától fosztotta meg a vallást, hanem hitelre méltó értelmét is elvitatta, »tudománytalanná« nyilvánította (és nyilvánítja)... (holott) ... A modern kor fejlődése nem teszi szükségessé a vallás trónfosztását, megromlását. *Ez a felvilágosodás káros félreértése*. (Kiemelés: V. K.) A szekularizációnak nem megsemmisítenie kell a vallást, hanem képessé kell tennie arra, hogy feladatát új módon töltse be tudományos civilizációban. Ez természetesen *mély* (Kiemelés: V. K.) átalakulási folyamatot jelent... A vallási tudatnak fel kell dolgoznia a más vallásokkal és felekezetekkel való találkozás tényét, el kell fogadnia a tudományok tekintélyét és el kell fogadnia a világi erkölcsön alapuló alkotmányos jogállamot. A kereszténység már régen erre az útra tért, a katolikus egyház pedig a II. vatikáni zsinat során (1962–1965) tette meg a végleges fordulatot. De mi lesz az iszlámmal, a zsidó vallással, a buddhizmussal és az úgynevezett neo-ézoterikus modern vallásokkal?” (Christ in der Gegenwart, október 28. – idézi: *Heti Válasz*, 2001, 11. 16. 74. old.)

Tehát nincs szó a felvilágosodás előtti theokratikus világnézethez való visszatérésről, de korrigálni kell a felvilágosodás „káros félreértését” is. Ez egybevág a *Vallásosság-szindróma és polgári társadalom* (1999) vitakötetünknek Nyíri Tamástól idézett mottója üzenetével: „Nincs jövője az emberi kultúrának vallás nélkül, de akkor sincs, ha a vallások úgy maradnak, amilyenek.”

⁶⁵ Ezzel a kérdéskörrel behatóbban „*Világnézeti és politikai ökömené*” című készülő könyvünkben foglalkozunk.

⁶⁶ Vö. C. Kluckhohn: Values and Value-Orientations in the Theory of Action: An Exploration in Definition and Classification. In: T. Parsons and E. A. Shils (eds.): *Toward a General Theory of Action*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1954.

⁶⁷ Jan W. van Deth and Elinor Scarbrough: The Concept of Values. In: Deth and Scarbrough. I. m. 21-47. old.

⁶⁸ M. Brewster Smith: Psychology and Values. *Journal of Socials Issues*, Vol. 34, No. 4, 1978, pp. 180–199.

⁶⁹ Ezt a szót kapásból és óvatlanul hajlandók volnánk „kívánatosnak” fordítani, holott az összefüggésből kiderül, hogy itt a hangsúly épp a „preferálni” ige gerundiumában bennlévő „kötelezettségi” mozzanaton van, ami épp ellentétes a magyar nyelvben sajátosan önállósult névszói (melléknévi) változat „csábítási” mozzanatával. Ahogy Kluckhohn ki is fejté: „Az érték nem csupán egy (akármilyen) preferencia, hanem csak az olyan preferencia, amit igazoltnak érzünk vagy tekintünk, éspedig vagy »morálisan«, vagy eszmélődés nyomán vagy esztétikai ítélet alapján, többnyire e három alap közül kettő vagy mind a három figyelembevételével. Még ha az érték implicit azaz rejtett marad is, a viselkedésnek ez az említett kon-

cepcióhoz való referenciája jelzi, hogy itt a *kívánandó*-nak (= amit kívánni kell) egy halk sugallata tesz különbséget a pusztán *kívántól*.” (Kluckhohn, i. m. 396. old.)

⁷⁰ Kluckhohn, i. m. 395–411. oldalak.

⁷¹ „Spinozához hasonlóan Hume is az érzelmek elméletére építette etikáját, ahol a kulcsfogalmak a vágy és a bosszúság... A pusztá gondolkodás, a tiszta értelmi folyamatok nem forrásai a cselekvésnek. Az ész csak az igazról és hamisról mond ítéletet, csupán a tulajdonságok és cselekvések káros vagy hasznos tendenciáiról értesít, ahhoz azonban elégtelen, hogy egy morális helyeslést vagy elvetést előhívjon, és önmagában nem válhat akarati motívummá. Csak amennyiben egy hajlamot vagy szenvedélyt érint, képes befolyást gyakorolni a cselekvésre.” Friedrich Ueberweg: *Grundriss der Geschichte der Philosophie der Neuzeit*. Berlin, 1901. (E. S. Mittler u. Sohn), 258–259. oldalak.

⁷² Ahogy Smith a saját formulázásában visszaigazolja: „A kívánandóról szóló koncepció (az érték) általában ömlesztve van (*fused*) a valóság természetéről tartott nézetekkel. Az érték-orientáció Kluckhohnnak ezekre a fúziókra adott terminusa, amik a számára érdekes konkrét témákat tartalmaznak.”

⁷³ Vö. Milton Rokeach: *Beliefs, Attitudes and Values: A Theory of Organization and Change*. San Francisco, Washington, London, 1976. 109–177. old.

⁷⁴ Sem a „hit”, sem a „hiedelem” nem megfelelő magyar szó erre a fogalomra. Az előbbi ünnepélyesebb, az utóbbi lenézőbb (elhatárolódó) konnotációt ad ahhoz a szimpla, közömbös tartalomhoz, hogy valamit egyszerűen, köznapian igaznak tartok. De még a „vélekedés” szóban is fölösleges subjektív dinamika található. Így csak körülírással fejezhető ki, kb. úgy, hogy „amiről tudomásom van”.

⁷⁵ Dethéknek ez az életszerűséghez igazodó pontosítása emlékeztet Rokeach nevezetes felfedezésére, amellyel az attitűdök és a magatartás között elméletileg feltételezett, de empirikusan nem talált törvényszerű kapcsolat témájában fedezte fel a megnyugtató megoldást. Rokeach e felfedezéséhez Allport és az általa idézett La Pierre nyomán tűnődik el azon, hogy akár súlyosan előítéletes attitűdök is (például a négerrek vagy kínaiak elleni ellenszenv) egészen józan, elfogadható magatartásba torkollhatnak, ha a természetes, mindennapi körülmények ilyen viselkedést tesznek kézenfekvővé, pláne hasznossá. (LaPierre, a 30-as évek híres előítélet-kutatója, miután egy kínai házaspárral körülutazva Amerikát 66 motelben zavartalanul megszállt, és 184 étteremben jó kiszolgálásnak örvendett velük, az ugyane helyekre utólag írt leveleire, hogy fogadnák-e őket így hármásban, kilencven-valahány százalékban elutasítást kapott. R. T. La Pierre: *Attitudes versus actions. Social Forces*, 1934. 13. 230–237. Idézi: G. W. Allport: *The Nature of Prejudice*. Doubleday et Co, New York, 1958.) Rokeach ebből és egy, a négerekkel kapcsolatos hasonló tényből alkotta meg új attitűd-modelljét, amely az attitűdben két réteget különböztet meg: a szorosabban vett tárgyat és a situációt, melyben az vagy érvényesül, vagy nem. Ezzel fel tudta oldani az attitűdelméletek gyatra predikációs erejében rejlő ellentmondást. Vö. Rokeach (1976) i. m. 126. old.

⁷⁶ Deth et al., i. m. 40–43. old. – Dethék nem is késlekednek kimutatni, hogy ténylegesen milyen értékorientációk szabják meg a mai nyugat-európai „tartós és visszafordíthatatlan” társadalmi és politikai változások irányát. Itt három bináris kódot alkalmaznak: 1. vallásos *versus* szekularizált értékorientációk, 2. a hagyományos bal *versus* a hagyományos jobb (mindkettő biztonságorientált, vagyis „materialista”), 3. a materialista és a posztmaterialista (posztmodern, szorosabban értékmotivált) orientációk. – A mi hazai terepen empirikusan előtalált értékorientáció-tengelyeinkről egy másik tanulmányban, a Rokeach értékrendszer-battériájával végzett politikai szociológiai vizsgálatunk kapcsán számolunk be.

⁷⁷ Smith, i. m. 194. old.

⁷⁸ De a másik irányokban a neveléskutatóktól vagy a pszichoterápia-kutatóktól is (ami az utóbbiak esetében – lévén a klinikai pszichológia és az orvostudományi pszichiátria közötti választóvonal bizonyos szakaszokon elmosódó – már nem problémamentes, hiszen a medicinában tényekkel alapozott értékkritériumok léteznek).

⁷⁹ Amikkel mi is vívódtunk a piaget–kohlbergi „felnőtt, morális érettség” társadalmi analógiája kapcsán, Vö. Varga (1995).

⁸⁰ Lásd a marxista értékutatókkal, Vitányi Ivánnal és Bayer Józseffel vitázó bekezdéseinket, illetve a László Ervintől a *két időnyíl* ellentmondásának legújabb kori feloldásáról idézettek.

⁸¹ A William Occam (Ockham) (1285–1349) angol filozófus, Ferenc-rendi szerzetes által felállított ismeretelméleti elv szerint a jelenségek magyarázatában a lehetséges maximális egyszerűségekre kell törekedni, vagyis „a cirádák leborotválására”: „*Entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem*”, vagyis a létezők nem szaporítandók meg a szükségleten túl.

⁸² Ezt az „epitheton ornans”-t épp a marxista szociológia legkreatívabb képviselője, Hegedűs András akasztotta rá az általa művelt diszciplínának az általa megtagadott (nagyobbik) fedére. „Közel már az idő, amikor az az állapot, ahol a szocializmussal való belső azonosulás a mindenkori adott formák védelmét követelte meg, egyértelműen apologetikává válik, s objektív funkcióját tekintve nem annyira a társadalom szocialista útja iránti elkötelezettségnek, mint inkább a társadalmi fejlődés során már meghaladottá vált formákhoz fűződő partikuláris érdekek makacs védelmezésének lesz a kifejezője.” (Hegedűs András: A szocialista társadalom „önbírálata”, mint realitás és mint szükségszerűség. *Kortárs*, 1967. július, 1011–1019. – Idézi Varga K.: Hegedűs a te(l)jesember. In: Rozgonyi Tamás és Zsille Zoltán (szerk.) *Búcsú Hegedűs Andrástól: 1922. október 31. – 1999. október 23.* Osiris, 2001. 312. old.

⁸³ Vö. Vitányi Iván (1997) i. m.

⁸⁴ Ő írja (a vitában részt vevő kutatóknak eredeti angol szövegezésben hozzuk):

„Let us now ‘reduce’ the individual to behavior: in the given frame of reference the individual will be seen as the totality of the behavior which originates in his organism between birth and death.” (Franz Adler: *The Unit Concept for Sociology. American Journal of Sociology*)

Ibid:

„In an earlier paper (Franz Adler: „The Value Concept in Sociology,” *American Journal of Sociology*, LXII, No. 3. November, 1956. 272–279) was pointed out that *values as such can be equated with behavior probabilities.*” (Adler, i. m. 361. oldal.)

(Az 1956-os ominózus Adler-tanulmányra hivatkozó második Adler-cikk xerox-másolatban a kezünkben van, de sajnos az 50-es években az *American Journal of Sociology* még nem tüntette fel a közleményeken az évfolyam- és kötetszámot, így pillanatnyilag nem tudunk erről pontos hivatkozást adni. Az értéket mint „*főlétséges szöszaporító kategóriát*” aposztrofáló 1956-os Adler-cikket - William L. Kolb nyomán - Vitányi is idézi, mint amit komolyan kell venni, mert „bár a másik irányú túlzásba csik, *igen komoly problémára utal*” (Vitányi, 1981. 118. oldal).

⁸⁵ Csodálatosan találó kifejezés, természetesen nem a célba vetek jellemzésére, hanem a célba vevőére.

⁸⁶ Vö. B. F. Skinner: *Beyond Freedom and Dignity*. New York, Knopf, 1971. Idézi Smith (1978), i. m.

⁸⁷ De Skinner értékfelfogásában mégis találhatunk egy fontos pozitív mozzanatot. Ez pedig az a rendszerelméleti tétele, hogy a pusztá preferenciaként felfogott érték perspektívájában is megjelenik mint valamiféle fölrendelt érték, a „túlélés”, éspedig az egyéné és a kultúráé egyaránt. – Ebben a kitételben a Skinnert kommentáló Smith csak azt kifogásolja, hogy hiányzik az arra való utalás, hogy „miféle kultúráról is van szó” (ami jogos, ha a diktatúrák túlélési esélyére vagy ennek hiányára gondolunk), de bennem egy másfajta emléket ébresztett. Mikor 1974-ben Hankiss Elemér az MTA Irodalomtörténeti Intézetében értékkonferenciát rendezett, fő sikerszáma az volt, hogy nyílt, közvetlen vitára tette föl az érték definícióját. A tucatsnál több elhangzott javaslat után ő épp azzal zárta le a vitát, hogy az érték „egy rendszer túléléséhez szükséges elem”. Én akkor arra gondoltam, hogy ez semmi más, mint a Morris-féle érték-konceptióban az érték „második aspektusa”, vagyis az „object value”, ami az illető személynek (vagy organizmusnak) attól függetlenül jó, hogy az illető szereti-e vagy sem (didaktikus bevilágító példák itt a kinin vagy a ricinus). Vö. az alább kifejtendő Morris-féle értékelméletet. – Most azonban tudatosítom, hogy a Hankiss-féle érték-meghatározásnak vitathatatlan rendszerelméleti eredete mellett lehetséges egy behaviorista olvasata is, attól független, hogy Hankiss Elemérrel felemelkedik-e a preferenciának a „kívánandóval” specifikált szintjéig (illetve rendszerelméletileg nézve az „autopoietikus” rendszerek specifikumáig), vagy epigonjainval lemarad erről.

⁸⁸ Vö. Max Weber: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. In: M. Weber: *Gazdaság és társadalom*. 301–334. old. – Hogy az értékek vagy eszmék valamit mégiscsak magyaráznak a társadalom fejlődéséből és a gazdaság alakulásából, ezt jól mutatja az, ahogyan a puritán kálvinista „üdvösségpánik” (ami a predestináció, közelebről az üdvösségre való saját predestináltságunk *jelei* iránti intenzív érdeklődés, kálvini eszmeköréből energetizálódott), elvezetett az ókori Róma „hedonista kapitalizmusával” éles kontrasztot képező újkori „világi aszketizmushoz”, amely a javak hedonista felélése helyett azok értékének újrabefektetésével járult hozzá a kapitalizmus közismert eredeti tőkefelhalmozásához.

⁸⁹ A weberi „célracionális” vs. „értékracionális” distinkcióba itt nem megyünk bele, mert pusztán csak annyit akartunk elérni az elmondottakkal, hogy megvédjük az értékfogalommal való szociológiai magyarázatot attól az *utalásos vádtól*, hogy műveletében ésszerű kontroll alatti nem tartható (= „irracionális”) elemeknek ad helyet.

⁹⁰ Vö. R. Boudon et F. Bourricaud: *Dictionnaire Critique de la Sociologie*. Presses Universitaires de France, 1982. Németül: *Soziologische Stichworte: Ein Handbuch*. Weestdeutscher Verlag, 1992.

⁹¹ Nos, hogy Boudon intését megszívleljük, és példát adjunk abból, ahogyan a szociológus interaktív módon foglalkozhat az értékek ki- és átalakulási folyamataival, ide iktatjuk a jelen eszmélődésünket közvetlenül „kondicionáló” társadalmi-politikai körülményeket. E sorokat 2001. október 23-án reggel vetjük képernyőre, miután tegnap a Műegyetemtől a Bem térig tartó felvonulás kétharmadát (kb. az Erzsébet hídtól a célíg) Szabó Ivánnal arról a közös publikációnkról vitatkozva tettük meg, amely a napokban jelenik meg a *Jel-Kép* c. folyóiratban. (Azóta már megjelent: Kommunikatív cselekvés stratégikus közegben III. *Jel-Kép*, 2001/3. 73–90. A szerk.) Ebben a vitában, amely a politikus egyetlen értékrendszernek való szilárd elköteleződését állította szembe a szociológusnak azzal az ambíciójával, hogy az értékrendszerek viaskodását külső objektív szemlélőként (is) óhajtja vizsgálni, felszínre került Helmut Schelsky valóban ilyen irányú ambíciója a szociológusnak a társadalmi determinációk alól kibújni képes. *Reflektierende Subjektivität*”-jéről (Helmut Schelsky: *Ortsbestimmung der deutschen Soziologie*. 1957. Vö. Varga Károly: A nyugatnémet szociológiai vázlatos áttekintése. *Valóság*, 1963/2 36–47. old.), illetve Geert Hofstede előzékes gesztusa, amellyel az értékeket mint „mentális programokat” bemutató, fentebb idézett könyvében „leteríti a lapjait”, vagyis kimondja, hogy *ő* magát milyen értékek „kondicionálják” (illetve programozzák). – Meggyőződésem, hogy bár a Szabó Ivánnal való tegnapi, „pár km hosszú eszmecsere” inkább megszakadt, mint nyugvópontonra jutott, mégis hozzájárult ahhoz az „értékkörzéshez és értékteremtéshez”, amit jelen vállalkozásunk egyik céljával tűztünk.

⁹² Így „kapásból” az értékeknek legalább három oki tényezőcsoportjára kérdezhetünk rá:

– Vajon az értékek mögött *biológiai* faktorok lapulnak-e meg? – (Miként ez sejthető a klasszikus értékteoretikus Charles Morris rendszeréből, aki a Sheldon-féle három testalkat-típusból – *leptoszom*, *atléta*, *piknikus* – [mögöttük a megtermékenyített petesejt három csiralemezének – *ektoderma*-*mezoderma*-*endoderma* – relatív dominanciájából] vezeti le a három alapvető értéktengelyt és kultúra-típust: a *buddhistát*, a *prometheuszt* és a *dionüszoszt*, majd ezek különböző kombinációit [Így például a Buddhistaból leg többet, a Prometheusziból legkevesebbet merítő Keresztényt]) Vö. Morris, 1956, 1964, i. m.).

Vagy a *korai szocializációban* születnek-e? (Mint az L. J. Henderson személyiségelméletére támaszkodó Talcott Parsons szocializációs alternatíva-láncolatából [érzelmi vs. érzelmileg semleges, individuális vs. kollektív, partikuláris vs. univerzális, teljesítmény vs. aszkripció és végül specifikus vs. általános] kombinált és felépített érekorientációs mintázatok, amelyek felelősek azért, hogy egy kultúrában a haszonelv vagy a személyi felelősség vagy akár a strukturális felelősség dominál-e) Vö. Talcott Parsons and Edward A. Shils: *Values, Motives and Systems of Action*. In: T. Parsons and E.A. Shils (eds.) *Toward a General Theory of Action*. Harvard University Press, 1954., T. Parsons and N. J. Smelser: *Economy and Society: A Study in the Integration of Economic and Social Theory*. The Free Press, 1956.

Vagy éppenséggel egy-egy *tan*, illetve *meggyőződés-rendszer* „halálosan komolyba” vételéből váltak-e társadalomalakító és mega-léptékű történelemformáló erővé? (Mint Max Weber idézett kapitalizmus-elméletében az a kálvinista hit, hogy a megtermelt értékek nem hedonista felélésre, hanem önmegtartóztatással kísért további befektetésekre valók, mert az *egyéni sorsok és a világ isteni rendje hosszabb távon harmóniában áll egymással*, és személyes kiválasztottságomról csak az által tudhatok megbizonyosodni, hogy a *sikeresen szorgalmasok* vagyis a *gazdagok* közé tartozom, nem pedig a prosperálásra képtelen sikertelének közé.)

⁹³ Ezt a szembenállást jól definiálhatjuk a társadalmi realitás konstrukciójának Berger–Luckmann-féle hármas tagozódású modellje – „Externalizálás – Objektíválódás – Internalizálás” – kiindulópontul felvett elemével. A weberianusok a szubjektumban született eszmék externalizálásával indítanak, míg a durkheimianusok a kollektív társadalmi tudat objektív tényéből indulnak ki, amit az egyének előtalálnak és internalizálnak. (Vö. Peter L. Berger és Thomas Luckmann: *A valóság társadalmi felépítése: Tudásszociológiai értekezés*. Jászöveg-Hiánypótló, 1998.)

⁹⁴ Vö. H. Klages: Die gegenwärtige Situation der Wert- und Wertwandelforschung – Probleme und Perspektiven. In: H. Klages, H. – J. Hippler, W. Herbert: *Werte und Wandel: Ergebnisse und Methoden einer Forschungstradition*. Campus Verlag Frankfurt/New York, 1992. 9. old.

⁹⁵ Vö. Geert Hofstede: *Cultures and Organizations: Software of the Mind. Intercultural Cooperation and its Importance for Survival*. McGraw-Hill. London stb. 1991.

⁹⁶ Csak a fentebbi felsorolásban tucat-körüli kötőjeles szociológiát számolhattunk meg.

Vásárhelyi Mária

ÚJSÁGÍRÓ-KUTATÁS 2000

2000 nyarán, az elmúlt évtized során immár harmadik alkalommal került sor arra, hogy a szociológiai kutatások módszereit felhasználva, standard kérdőíves adatgyűjtés segítségével, átfogó képet alkossunk a magyar újságírók társadalmi gazdasági helyzetének, szakmai közérzetének és ideológiai orientációinak legfontosabb sajátosságairól, valamint arról, hogy miképpen vélekednek a vizsgált réteg tagjai saját szakmájuk helyzetéről és teljesítményről.¹ A kilencvenes években végzett kutatások szakmai történeti előzményét a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban 1982-ben végzett újságíró-kutatás jelentette,² ám bizonyos, elsősorban a szakma társadalmi-demográfiai jellemzőire és munkakörülményeire vonatkozó adatgyűjtés és elemzés már korábban, a hatvanas évek végén is készült³. Az elmúlt tíz év során először 1992-ben, majd 1997 végeztünk vizsgálatot ebben a körben, és ezeket követte a mostani adatfelvétel.

A korábbi vizsgálatok során minden esetben a Magyar Újságírók Országos Szövetségének tagnyilvántartásából – a véletlen mintaválasztás módszerét alkalmazva – kerültek kiválasztásra a minta tagjai, 1997-ben azonban bizonyos korrekciós eljárásokat alkalmazva igazítottuk a minta összetételét az elsősorban életkori összetétel és médiatípusok mentén megváltozott viszonyokhoz. A mostani vizsgálat során – éppen a körülmények jelentős változása miatt – új mintaválasztási eljárásra tértünk át; nem a MÚOSZ nyilvántartásából választottuk ki a megkérdezetteket, hanem a korábbi kutatások legfontosabb jellemzőinek segítségével egy úgynevezett mintakeretet alakítottunk ki, és a kérdezőbiztosok ennek felhasználásával keresték meg interjúalanyaikat. A mintakeretbe kiválasztási szempontként egyrészt a legfontosabb társadalmi-demográfiai változókat, másrészt a médiatípusok közötti megoszlás legfontosabb sajátosságait tartottuk szem előtt. A mintaválasztás módszerének korábbi korrekcióját, majd mostani megváltoztatást alapvetően az indokolta, hogy – amint ez majd a kutatás eredményeiből is kiderül – napjainkban már csupán az újságírók alig több mint a fele tagja a legnagyobb hazai újságíró-szervezetnek, és míg az 1988 előtt pályára lépett újságírók csaknem kivétel nélkül MÚOSZ-tagok voltak, az azóta pályára kerülők többsége soha semmilyen szakmai szervezetnek nem volt tagja. Éppen ezért, amíg korábban az úgynevezett alvó tagnyilvántartások segítségével viszonylag pontosan rekonstruálni lehetett a szakma egészének összetételét, mára már a korábban érvényes nyilvántartások felélesztésével sem nyerhettünk volna hiteles képet a szakma egészéről. Tekintettel arra, hogy az 1997-ben – meglehetősen nagy minta felhasználásával és átfogó tematika alapján⁴ – végzett vizsgálat óta eltelt három év során az

újságíró társadalom objektív változók szerinti összetételében, pályára kerülésük körülményeiben és életpályájuk alakulásában feltételezhetően nem mentek végbe alapvető változások, a jelenlegi kutatás során elsősorban az egzisztenciális viszonyokra, a munkavégzés körülményeire és a szakmai közérzetre vonatkozó kérdésekre koncentráltunk. Az adatfelvétel első szakasza 2000. június 1. és szeptember 10. között zajlott, a megjelölt időszak alatt 432 teljes interjú készült el, a következőkben az ezek alapján kirajzolódó képet ismertetem.

NÉHÁNY ALAPTENDENCIA OBJEKTÍV ÉS SZUBJEKTÍV VÁLTOZÓK MENTÉN⁵

A mint a bevezetőben már szót ejtettünk erről, a mintát az 1997-es kutatás legfontosabb paramétereinek alapján összeállított kvóta segítségével választottuk ki, oly módon, hogy az a legfontosabb társadalmi-demográfiai jellemzők, valamint néhány a mintára vonatkozó speciális ismerv mentén reprezentálja a hazai újságíró-társadalmat.

A megkérdezettek egyharmada vidéki nagyvárosok médiumainál (a kiválasztott városok Győr, Debrecen, Miskolc, Pécs és Szeged voltak), kétharmaduk pedig a fővárosban dolgozik, a nők és férfiak aránya ugyancsak egyharmad-kétharmad volt. Tekintettel arra, hogy ebbe a vizsgálatba csak a ma is aktív újságírókat vontuk be, a mintakeret életkor szerinti megoszlását – a korábbi kutatások eredményeinek figyelembevételével – ehhez a szemponthoz igazítottuk: a megkérdezettek 29 százaléka harmincévesnél fiatalabb volt, 56 százaléka a 30 és 50 közötti korosztályhoz tartozott, és 15 százalék volt az 50 év feletti aránya. Interjúalanyaink 55 százaléka beosztott újságíró, 24 százaléka középvezető, 20 százaléka pedig felső vezető volt, akiknek 18-18 százaléka országos illetve vidéki napilapnál dolgozik, 24 százaléka heti-, illetve havilapoknál, 17-17 százaléka pedig a közszolgálati elektronikus médiumoknál, illetve a kereskedelmi rádióknál és televízióknál. A nyomtatott sajtó esetében az összes országos napilapot, valamint a 20 legolvasottabb hetilapot vontuk be a mintába, tekintettel azonban arra, hogy bizonyos orgánumoknál egységesen elutasították a kutatásban való részvételt, az így kiesők helyére a kérdezőbiztosok már saját belátásuk szerint kereshettek a kvótaszempontoknak megfelelő interjúalanyt, azzal a megkötéssel, hogy csak azonos típusú médiumnál dolgozókkal pótolhatják a válaszmegtagadókat.

A minta tagjainak 19 százaléka középfokú, 81 százaléka pedig főiskolai vagy egyetemi végzettséggel rendelkezik. Említésre méltó jelenség, hogy a legfiatalabb korosztályból kikerülők között háromszor akkora a felsőfokú végzettséggel nem rendelkezők aránya, mint idősebb pályatársaik körében, aminek eredményeképpen a pályán lévő fiatalok közül minden harmadik csak érettségivel rendelkezik. A megkérdezettek 54 százalékanak van valamilyen szakirányú képzettsége, újságíró-iskolai végzettsége, további 5 százaléuk pedig most tanul olyan intézményben, amely újságíró-képesítést ad.

1992-ben még a megkérdezettek 90 százaléka és 97-ben is több mint 80 százaléka vallotta magát a MÚOSZ tagjának, mára azonban ez az arány 52 százalékra zsugorodott. A többi, 1990 óta alakult szervezet taglétszáma elenyésző, ami azt jelenti, hogy az újságírók fele ma már egyetlen szakmai szervezetnek sem tagja. A tagság létszámának csökkenésében a kilépésen túl az is fontos szerepet játszik, hogy az elmúlt 10 évben pályára kerülők 84 százaléka már nem is lépett be egyetlen újságíró-szervezetbe sem, és a 30-as éveikben járók többsége is

úgy nyilatkozott, hogy egyik szakmai szervezethez sem tartozik. Napjainkban az újságírók között mindössze 2 százalék azok aránya, akik tagjai valamilyen politikai pártnak, 1988 előtt azonban – saját bevallásuk szerint – 15 százalékuk volt tagja az MSZMP-nek.

Ami a minta tagjainak értékpreferenciáit, ideológiai orientációit illeti, arról az 1. táblázat alapján alakíthatunk ki vázlatos képet. Ennél a kérdéknél arra kértük válaszolóinkat, hogy az általunk felsorolt gondolkodásmódok közül válasszák ki azt a kettőt, amelyet saját gondolkodásukra a leginkább jellemzőnek tartanak.

1. táblázat

Az újságírók ideológiai értékválasztása (százalékban)

	Legközelebb állnak a gondolkodásmódjukhoz		
	1992	1997	2000
Erős nemzeti érzésű emberek	11	12	11
Hívó emberek	8	11	15
Baloldali gondolkodású emberek	18	17	16
Demokratikus gondolkodású emberek	73	70	75
Szabad gondolkodású emberek	56	51	61
Reformerek	21	15	20
Radikálisok	3	3	4
A rend és stabilitás hívei	14	22	17
Konzervatív, hagyománytisztelő emberek	6	11	17
Jobboldali gondolkodású emberek	–	–	4

Bár alapvető változások nem érhetők tetten az értékpreferenciák alakulásában, bizonyos változási irányok mégis kirajzolódnak; elsősorban a konzervatív ideológiához kötődők táborára növekedett az elmúlt 10 év során. A konzervativizmus azonban ebben a körben – ellentétben a hazai politikai elittel – egyáltalán nem jár feltétlenül együtt a jobboldali beállítottsággal és a liberalizmus elutasításával. Azok többsége ugyanis, akik önmagukhoz a konzervatív, hagyománytisztelő gondolkodást érzik leginkább közel állónak, a másik legközelebb álló érték-ként a demokratikus, illetve a szabad gondolkodást választották. A konzervatívok táborának növekedése mellett úgy tűnik – az átmeneti csökkenés után – tovább erősítette pozícióit a liberalizmus is. Ugyancsak a lakossági közvélemény változásaival párhuzamosan 1992 és 1997 között növekedett az újságírókon belül a rendpártiak táborára, mára azonban ez a tendencia is megfordult. Ami az értékek „együttjárását” illeti, az újságírók többségéhez a szabad és demokratikus gondolkodás áll legközelebb, a második leggyakrabban választott értékpár a demokratikus és reformer gondolkodás, ezt követi a szabad és reformer gondolkodás. A legtöbben a radikális és a jobboldali gondolkodás kettősét utasították el.

A vizsgált réteg tagjainak 5 százaléka a szigorúan vallásosak közé sorolta magát, 36 százalékuk úgy nyilatkozott, hogy a maga módján vallásos, 7 százalékuk nem tudta megmondani, hogy vallásos-e vagy sem, 42 százalékuk pedig nem vallásos.

Az, hogy az újságírók értékpreferenciái között a liberalizmus megkülönböztetett szerephez jut, nem speciális magyar sajátosság. Áttekintve a más országokban, hasonló körben

készült kutatások eredményeit, úgy tűnik, hogy a liberális és baloldali értékekkel való rokonszenv a nálunk tapasztaltaknál karakteresebben jellemzi például a fejlett országok újságíró-társadalmát. A közgondolkodásban konzervatívként számon tartott Angliában 10 újságíró közül mindössze egy sorolta önmagát a konzervatívok közé, kilencen viszont a liberális gondolkodást vallották magukénak. Hasonló tapasztalatokat szereztek Franciaországban, Spanyolországban, az Egyesült Államokban, sőt még a nálunk konzervatívabbnak tartott Lengyelországban is, ahol a megkérdezett újságírók háromnegyede a liberális oldalra sorolta önmagát. Ami pedig a baloldali beállítottságot illeti, a nemzetközi tapasztalatokkal összehasonlítva más országokban a nálunk tapasztaltnál lényegesen nagyobb tábora van a baloldali gondolkodásnak a sajtó munkatársainak körében. Franciaországban és Angliában az újságírók négyötöde, az Egyesült Államokban és Spanyolországban több mint fele jelölte meg saját helyét a baloldali gondolkodásúak között.⁶

Az elmúlt néhány évben – az értékpreferenciák változásával szinkronban – változtak az újságírók politikai pártok iránti rokonszenvjei is. Az előző vizsgálat óta eltelt időszakban az MDF-en kívül az összes politikai párt iránti rokonszenv csökkent az újságírók körében, a legnagyobb vesztese ennek a folyamatnak a Fidesz-MPP. Míg 1997-ben még a Fidesz volt a legnépszerűbb párt ebben a körben, ma az SZDSZ rokonszenvindexe a legmagasabb a vizsgált réteg körében, de az MSZP és az MDF is megelőzte a legnagyobb kormánypártot a preferencia-sorrendben (2. táblázat).

2. táblázat

Az újságírók pártok iránti rokonszenvének rangsora 1997-ben és 2000-ben

	1997	2000
Fidesz-MPP	4,0	3,1
Független Kisgazda Párt	2,0	1,8
Magyar Demokrata Fórum	2,8	3,2
Magyar Igazság és Élet Pártja	–	1,5
Magyar Szocialista Párt	3,9	3,5
Szabad Demokraták Szövetsége	3,9	3,7

A Fidesz népszerűsége a közszolgálati médiumok munkatársainak körében lényegesen magasabb az átlagosnál, ugyanakkor az 50 feletti, valamint a hetilapoknál dolgozók az átlagosnál kevésbé rokonszenveznek a legnagyobb kormánypárttal. Az MDF népszerűsége az 50 feletti, valamint a közszolgálati televíziók és a vidéki napilapok munkatársainak körében magasabb az átlagosnál, a legfiatalabbak viszont másoknál kevésbé rokonszenveznek ezzel a párttal. Az FKGP-vel csak a közszolgálati televízióknál dolgozók rokonszenveznek az átlagosnál valamivel jobban. Az MSZP az átlagosnál népszerűbb az 50 év feletti, az országos napilapok és a kereskedelmi rádiók munkatársainak körében, ugyanakkor az MTV-ben dolgozók másoknál kevesebb rokonszenvet táplálnak a szocialista párt iránt. Az SZDSZ-t a 30 feletti és a vidéki napilapok munkatársai másoknál rokonszenvesebbnak tartják, ugyanakkor az MTV munkatársai az átlagosnál sokkal elutasítóbb véleményt fogalmaztak meg a párttal szemben.

A rokonszenvek átrendeződésével párhuzamosan a pártpreferenciák is változtak a vizsgált körben (3. táblázat). Az 1997-es vizsgálat idején a legtöbben még azt mondták, hogy választások esetén az MSZP-re adnák voksukat, ám a vélemények változásának tendenciái – amint a lakosság egészének körében, úgy itt is – jelezték az MSZP és a Szabad Demokraták Szövetsége népszerűségének csökkenését, és a Fidesz támogatottságának növekedését. A jelenlegi vizsgálat egyrészt megerősíti azt a feltételezést, hogy a 98-as választások idején a Fidesz élvezte a legszélesebb körű támogatottságot az újságírók között, másrészt azonban azt is jelzi, hogy ebben a rétegben 2000-re a biztos szavazók körében számottevően csökkent a Fidesz támogatottsága. Ugyanakkor az összehasonlító elemzésnek talán ennél is fontosabb tapasztalata az a tény, hogy az elmúlt két évben, amint a társadalom egészében, úgy az újságírók körében is korábban soha nem látott méreteket öltött az elfordulás a politikától; 1990-ben saját állítása szerint az újságírók 89 százaléka ment el szavazni, 94-ben 91 százaléuk, 98-ban 85 százaléuk, 2000-ben viszont mindössze 72 százaléuk ígerte biztosra részvételét egy esetleges választáson. A politikai aktivitás a legnagyobb mértékben a 98-as Fidesz-szavazók körében csökkent, akiknek több mint egyharmada pillanatnyilag a bizonytalanok táborát gyarapítja. Említésre érdemes jelenség, hogy a Fidesz támogatottsága a hívők, valamint a konzervatív beállítottságú újságírók körében az átlagosnál nagyobb mértékben csökkent.

3. táblázat

Az újságírók pártpreferenciáinak alakulása a biztos szavazók, pártot választók körében 1992 és 2000 között

	Melyik pártra szavazott	Melyikre szavazna	Melyikre szavazott	Melyikre szavazna	
	1990 ⁷	1994 ⁸	1997	1998 ⁹	2000
FIDESZ	17	11	18	30	17
Független Kisgazda Párt	0	1	2	0	0
Magyar Demokrata Fórum	31	10	3	4	5
Magyar Igazság és Élet Pártja	–	–	–	2	2
Magyar Szocialista Párt	15	40	29	27	29
Szabad Demokraták Szövetsége	33	30	18	29	24
Kereszténydemokrata Néppárt	2	2	1	1	–

AZ ÚJSÁGÍRÓK EGZISZTENCIÁLIS VISZONYAINAK VÁLTOZÁSA

Az újságírószakmában tevékenykedők csaknem egyöntetű véleménye szerint az elmúlt 10 év során fokozatosan növekedett az újságírók egzisztenciális kiszolgáltatottsága, aminek leglátványosabb megnyilvánulási formája, hogy a szakmán belül évről évre csökken azoknak az aránya, akiket főfoglalkozású munkaviszonyban alkalmaz saját szerkesztőségük. Napjainkban az aktív újságírók közel harmada nem rendelkezik *főfoglal-*

kozású munkaviszonnyal, hanem egyéni vállalkozóként vagy saját maga által létesített gazdasági társaság tagjaként végzi munkáját, ami azt jelenti, hogy fizetését nem bérként, hanem számla ellenében kapja meg, és saját maga fizeti jövedelme után a közterheket. Ez a helyzet nemcsak azért rendkívül kedvezőtlen az újságírók számára, mert így munkahelyük semmiféle távlatosabb szociális háttérrel és biztonságot nem nyújt számukra, hanem azért is, mert pillanatnyi egzisztenciájuk is teljesen bizonytalan. Munkaviszonyra vonatkozó szerződés híján ugyanis a szerkesztőség mindenféle jogkövetkezmény nélkül, akár egyik napról a másikra úgy dönthet, hogy a továbbiakban nem kíván valakit foglalkoztatni, és ebben az esetben a munkavállalót sem felmondási idő, sem végkielégítés nem illeti meg. Ennél azonban vélhetően lényegesen többen vannak az újságírók körében is olyan kényszer-vállalkozók, akik bár rendelkeznek főfoglalkozású munkaviszonnyal, az itt megszerzett jövedelmük nagyobb részét szintén vállalkozóként veszik fel, ami ugyancsak jelentősen rontja jövőbeli szociális kilátásaikat. Tapasztalataink szerint az ilyen típusú egzisztenciális bizonytalanság elsősorban a budapesti és a fiatal korosztályhoz tartozó, valamint az elektromos médiumoknál dolgozó újságírókat fenyegeti.

A napjainkban pályán lévő újságírók többsége – függetlenül attól, hogy van-e főfoglalkozású munkahelye – egyidejűleg több szerkesztőség számára is dolgozik, és amint ez a korábbi vizsgálatokból egyértelműen kiderült, a „többfelé dolgozás” az esetek nagyobb részében egzisztenciális okokkal magyarázható. Az 1997-ben végzett kutatás során tíz újságíró közül kilenc azt mondta, hogy alapvetően anyagi szempontok játszanak szerepet abban, hogy párhuzamosan több szerkesztőség számára is dolgozik. Ebben a vonatkozásban az elmúlt években számottevő véleményváltozást regisztrálhattunk a vizsgált réteg körében; egyre többen vannak azok, aki úgy gondolják, hogy számukra sokkal kedvezőbb lenne, ha jövedelmüket egyetlen szerkesztőségnél keresnék meg. A helyzet azonban mégis az, hogy jelenleg a főállású munkahellyel rendelkező újságírók kétharmada külsőzik más médiumoknál, és többségük – főállású munkahelyén kívül – még legalább két szerkesztőségnél dolgozik alkalmanként. Az előbbieknél is fokozottabb mértékben munkaerejük szétforgácsolására kényszerülnek azok az újságírók, akiknek nincsen főállású munkahelyük, többségük legalább három szerkesztőségnél dolgozik; az ebbe a körbe tartozók harmada egy szerkesztőségnél rendszeresen foglalkoztatott külső munkatársa, de ezenkívül más szerkesztőségek számára is dolgozik alkalmanként, egyötöd részük pedig egyszerre több szerkesztőség rendszeres külső munkatársa, és ezenkívül alkalmanként további médiumok számára is tevékenykedik.

Az újságírók jövedelmi viszonyai az elmúlt három év során – az infláció mértékét figyelembe véve is – javultak; jelentősen csökkent az alsó jövedelmi harmadba tartozók aránya, szélesedett a középkategóriákba esők részaránya, és emelkedett a legmagasabb jövedelmek kategóriákba tartozók részesedése (4. táblázat). Irányából arra következtethetünk, hogy a rétegben belül valamiféle lassú felfelé mutató mobilitás indult el az utóbbi években, amely elsősorban a középréteg szélesedésében mutatkozik meg. A jövedelmek differenciálódására az egyébként megszokott tényezőkön (életkor, nem, beosztás) kívül néhány rétegspecifikus ismérv is hat. A magasabb életkoron és beosztáson túl a Budapesten dolgozó újságírók lényegesen magasabb jövedelemre tesznek szert, mint vidéki kollégáik, amit csak részben magyaráz az a tény, hogy a fővárosiaknak több lehetőségük van arra, hogy más médiumoknál külsőként munkát vállaljanak. Adataink alapján úgy tűnik, hogy az azonos típusú médiumok esetében is magasabb a fővárosban dolgozók jövedelme, mint a vidékieké. A korábbiakban tapasztaltakhoz hasonlóan napjainkban is megmaradt a jövedelmek differenciálódásának nemek szerinti sajátossága, mely szerint az ugyanolyan beosztásban dolgozó nők jövedelme lé-

nyegesen alacsonyabb, mint a férfiaké. A jövedelmeket jelentősen differenciálja az is, hogy a kérdezett milyen típusú médiumnál dolgozik főállásban; a legmagasabb nettó jövedelemre a kereskedelmi televízióknál dolgozó újságírók tesznek szert, őket követik az országos napilapok munkatársai, a legalacsonyabb jövedelemtől pedig a kereskedelmi rádiók és a vidéki napilapok munkatársai számoltak be. Ugyanakkor – némi megszorítással – napjainkban is érvényes az a korábbiakban regisztrált tendencia, amely azt jelzi, hogy általánosságban minél több helyre dolgozik egy újságíró, annál jobb jövedelmi helyzetbe kerül, bár ez az összefüggés elsősorban azokra érvényes, akiknek nincsen főfoglalkozású munkahelye. Azok esetében, akik főfoglalkozású munkatársai egy-egy szerkesztőségnek, a korábbiaknál kisebb mértékű jövedelem-differenciálódás tapasztalható annak függvényében, hogy a kérdezett dolgozik-e külsősként más médiumoknak. Mindebből arra következtethetünk, hogy a jövőben talán kevésbé kényszerülnek arra az újságírók, hogy csupán anyagi megfontolások miatt egyszerre több szerkesztőség számára is dolgozzanak.

4. táblázat

Az újságírók megoszlása a havi nettó jövedelem nagysága szerint 1997-ben és 2000-ben (százalékban)

Havi nettó jövedelem	1997	2000
20 ezer Ft alatt	5	2
20 000–39 900	20	6
40 000–59 000	25	10
60 000–79 000	18	17
80 000–99 000	10	12
100 000–119 000	8	14
120 000–149 000	5	12
150 000–199 000	3	10
200 000–299 000	2	10
300 000–499 000	1	5
500 000 Ft felett	1	2

A személyes jövedelmek esetében tapasztaltakhoz hasonló irányú elmozdulást figyelhetünk meg az újságírók családjainak jövedelmi viszonyaiban is; az elmúlt néhány év során – az infláció mértékét figyelembe véve is – az újságírók családjai körében is csökkent az alsó jövedelmi harmadba tartozók aránya, jelentősen bővült a középosztályba sorolhatók száma, és a korábbinál lényegesen több család mondhat a magáénak az átlagosnál magasabb egy főre jutó jövedelmet (5. táblázat). A felfelé történő jövedelmi mobilitás eredményeképpen napjainkban az újságírók többsége lényegesen kedvezőbb jövedelmi viszonyok között él, mint az értelmiségi foglalkozásúak általában. Ha mindemellett azt is figyelembe vesszük, hogy az újságírók – részben munkájuk sajátosságaiból eredően – számos olyan természetbeni juttatást kapnak munkahelyüktől, ami egyébként korántsem általános az értelmiségi foglalkozásúak körében (például gépkocsihasználat, üzemanyag-térítés, mobiltelefon-használat), akkor még inkább karakteressé válnak azok a jövedelmi különbségek, amelyek életkörülményeiket tekintve az újságírókat kiemelik saját rétegük, az értelmiségiek átlagából.

5. táblázat

Az újságírók megoszlása a családjukban egy főre jutó jövedelem nagysága szerint 1997-ben és 2000-ben (százalékban)

Egy főre jutó havi nettó jövedelem	1997	2000
20 ezer Ft. alatt	14	7
21 000–29 000	23	6
30 000–39 000	19	12
40 000–49 000	15	10
50 000–59 000	10	11
60 000–69 000	6	10
70 000–79 000	3	9
80 000–89 000	1	7
90 000–119 000	3	10
120 000–149 000	3	9
150 000 Ft felett	2	9

VÉLEMÉNYEK A MUNKA VÉGZÉS TÁRGYI ÉS SZELLEMI FELTÉTELEIRŐL

A kutatási eredmények alapján kirajzolódó tendenciákból arra következtethetünk, hogy az elmúlt három év során – a jövedelmek változásától nyilván nem függetlenül – növekedett az a munkamennyiség, amelyet az újságíróknak saját munkahelyükön el kell végezniük. A megkérdezett újságírók 37 százaléka tartja soknak a munkahelyén reá rótt feladatokat, és 8 százalék azok aránya, akik ezzel ellentétesen keveslik a munkahelyükön rájuk háruló kötelező tennivalókat (6. táblázat).

6. táblázat

A munkahelyen elvégzendő kötelező feladatok mennyiségének megítélése 1982-ben, 1992-ben, 1997-ben és 2000-ben (százalékban)

Munkahelyi feladatok mennyisége	1982	1992	1997	2000
Sok	40	41	29	37
Közepes	51	49	54	52
Kevés	9	7	11	8
Egyéb	–	3	6	3
Összesen	100	100	100	100

A munkahelyen elvégzendő feladatok mennyiségének megítélése számos külső és belső tényezővel mutat összefüggést. Az adatok tanúsága szerint a vidéki újságírók közül lényegesen többen vannak olyanok, akik soknak tartják munkahelyi kötelező feladataikat; míg közülük átlagosan minden második megkérdezett sokallta ezt, addig a fővárosban dolgozók alig egyharmada vélekedett ugyanígy saját helyzetéről. A munkamennyiség megítélésének kérdésében sajátos választóvonalat jelent a 30 éves korhatár; a 30 évesnél fiatalabb, a pályakezdésen alig túljutott újságírók körében feleannyian vannak olyanok, akik sokallják a rájuk bízott feladatokat, ezzel szemben a 30 feletti generációk tagjainak közel a fele érzi úgy, hogy túlságosan sok feladat hárul rá munkahelyén. Ebben természetesen az életkori sajátosságokkal összefüggő tényezőkön kívül a szerkesztőségeken belüli kiegyensúlyozatlan feladatmegosztás is szerepet játszhat. A munkahelyi hierarchiában felfelé haladva emelkedik azok aránya, akik úgy látják, hogy túlságosan sok munka nehezedik rájuk a szerkesztőségen belül; míg a beosztott újságírók közül csupán minden negyedik, addig a hierarchia tetején helyet foglalóknak 60 százaléka sokallja munkahelyi feladatainak mennyiségét. Ezen belül is a főmunkatársak azok, akik közül a legtöbben érzik túlterheltnek magukat; több mint kétharmaduk válaszolt így az általunk feltett kérdésre. A médiumtípusok vizsgált szempont szerinti összehasonlításából az derül ki, hogy elsősorban az országos és vidéki napilapoknak, valamint a kereskedelmi televízióknak a munkatársaira hárul az átlagosnál nagyobb munkamennyiség, a kereskedelmi rádióknál és a havilapoknál dolgozó újságírók pedig az átlagosnál kevésbé érzik túlterheltnek magukat. Ha az itt tapasztalt tendenciákat összevetjük a jövedelmek alakulásával, akkor arra a megállapításra juthatunk, hogy míg a kereskedelmi televíziók és az országos napilapok esetében a munkamennyiség és a jövedelem nagysága közötti egyenes arányú összefüggés rajzolódik ki, addig a vidéki napilapok esetében ez megfordul; a vidéki napilapoknál dolgozó újságírók a leginkább túlterhelt csoportba tartoznak, jövedelmük viszont az átlagosnál lényegesen alacsonyabb.

Tekintettel arra, hogy – amint a korábbiakból kiderült – az újságírók többsége nemcsak annak a szerkesztőségnek dolgozik, amelynek főfoglalkozású belső vagy rendszeres külső munkatársa, arról, hogy mekkora munkateher nehezedik rájuk, teljes képet csak úgy kaphatunk, ha körükben az összes – munkahelyen és munkahelyen kívüli – munkavégzésre fordított idő mennyiségét is vizsgáljuk. A korábbi kutatások eredményeivel összevetve úgy tűnik, hogy az elmúlt évtizedben észrevehetően csökkent az újságírók túlterheltsége. Míg 1992-ben hétköznapokon még átlagosan 9,4 órát fordított munkavégzésre egy-egy újságíró, addig 1997-ben 8,8 órára, 2000-ben pedig 8,4 órára csökkent a hétköznapokon munkával töltött idő mennyisége. Hasonló tendencia rajzolódik ki a hétvégi munkavégzés területén is: az 1992-ben regisztrált 6,5 órával szemben 1997-ben 5,4 órára, 2000-re pedig 4,8 órára csökkent az az időmennyiség, amelyet hétvégeken munkavégzésre fordítanak a megkérdezett réteg tagjai. A munkával töltött idő alakulásában hasonló tényezők játszanak szerepet, mint amelyekről a munkahelyi leterheltség esetében szót ejtettünk: az átlagosnál többet dolgoznak a vidéki napilapoknál és a kereskedelmi televízióknál dolgozó újságírók, a szerkesztőségek vezető beosztású munkatársai, és az idősebb korosztályok tagjai. Ezen belül is érdemes megemlíteni, hogy a hierarchia legfelső szintjein elhelyezkedők naponta átlagosan másfél órával többet dolgoznak, mint beosztottaik, valamint azt, hogy közel 10 órás napi átlagos munkaidejükkel a kereskedelmi televízióknál dolgozó újságírók magasan kiemelkednek az átlagból. Hétvégén a legtöbbit – érthető módon – az országos napilapok munkatársai dolgoznak; közel 3 órával többet fordítanak a pihenőnapokon munkavégzésre, mint kollégáik általában. Ugyancsak említésre méltó az a már korábban is tapasztalt ten-

dencia, hogy a munkavégzésre fordított idő mennyisége nem mutat szignifikáns összefüggést azzal a ténnyel, hogy az újságíró csak egyetlen szerkesztőség számára dolgozik, vagy több helyen is vállal alkalmanként vagy rendszeresen külsőzést.

Az igényesebb, alaposabb munkavégzés feltételeinek kialakulását valószínűsíti, hogy az elmúlt időszak során 57 százalékról 65 százalékra emelkedett azoknak az aránya, akik úgy ítélik meg, hogy általában elegendő idő áll rendelkezésükre ahhoz, hogy a rájuk bízott feladatokat megfelelő színvonalon elvégezzék. Az igényes munkavégzéshez szükséges időt elsősorban a vidéki médiumoknál dolgozó és a magasabb beosztású újságírók hiányolják.

A korábban tapasztaltakhoz képest kevés változás mutatkozik a feladatok jellegének megítélésében, ma is csak az újságírók kisebbsége mondhatja el magáról, hogy a munkájában az igényesebb feladatok vannak túlsúlyban. A megkérdezettek közel egyharmadának munkáját ma is a rutin feladatok túlsúlya jellemzi, 27 százalékuk esetében pedig nagyjából azonos arányt képviselnek a rutin- és az igényesebb feladatok.

7. táblázat

A munkahelyi feladatok megoszlása a munka minősége szerint 1982 és 2000 között (százalékban)

Munkahelyi feladatai között	1981	1992	1997	2000
A rutinfeladatok vannak túlsúlyban	29	24	33	30
Az igényesebb feladatok vannak túlsúlyban	29	29	39	42
Kb. egyforma arányban vannak a rutin- és az igényesebb feladatok	42	47	28	28
Összesen	100	100	100	100

A 7. táblázatban foglaltak alapján úgy tűnik, hogy a feladatok elosztásában is valamilyen polarizálódás érzékelhető: az évtized második felében egyaránt növekedett azoknak az aránya, akik elsősorban a rutin munkavégzésre „szakosodnak”, és azoké is, akik az igényesebb feladatokat kapják. Ezzel párhuzamosan jelentősen csökkent azok részesedése, akiknek mindkét feladattípusból nagyjából azonos arányban jut. A rutinfeladatok dominanciája elsősorban a vidéki napilapok munkatársainak, valamint a legfiatalabb korosztály tagjainak munkáját jellemzi. Az átlagosnál többeknek van lehetősége igényesebb munka végzésére a hetilapoknál dolgozók és a főmunkatársak között.

A SZAKMAI ELÉGEDETTSÉG KOMPONENSEI

1992 óta alapvetően ugyanazon tényezőkről alkotott ítéletek mentén keresünk választ arra a kérdésre, hogy a vizsgált réteg tagjai mennyire elégedettek munkakörülményeikkel, a munkahelyükön tapasztalható tárgyi, szakmai és emberi viszonyokkal. Az idősorok összehasonlításának eredményeképpen megállapíthatjuk, hogy általánosságban véve napjainkban valamivel kedvezőbben vélekednek munkakörülményeikről az újságírók, mint néhány évvel korábban, ám az elégedettség még ma sem éri el az 1992-ben mért szintet. A legkedvezőtlenebbül a munkavégzés anyagi-egzisztenciális körülményeiről

vélekednek a vizsgált réteg tagjai, a legpozitívabb véleményt pedig a munka minőségével és a munkavégzés emberi tényezőivel kapcsolatban fogalmazták meg a megkérdezettek (8. táblázat).

Bár amint a korábbiakban részletesebben is szoltunk erről, az elmúlt néhány év során a vizsgált réteg jövedelmi viszonyai láthatóan javultak, a legtöbb elégedetlenség napjainkban is a keresetek, a szociális gondoskodás színvonala és az anyagi előrelépés lehetőségeivel kapcsolatban fogalmazódik meg az újságírók körében. Bár 2000-ben valamivel kedvezőbbben vélekedtek ezekről a kérdésekről a megkérdezett réteg tagjai, mint 3 évvel korábban, ám az általános elégedettség szintje ekkor sem érte el az 1992-ben tapasztaltakat.

8. táblázat

A munkavégzés feltételeivel való elégedettség alakulása 1992 és 2000 között

	1992	1997	2000
Szerkesztőségi légkör	66	61	68
Munka érdekessége	79	77	75
Segéderők száma	49	52	56
Munkavégzés fizikai körülményei	62	61	62
Kollégák emberi magatartása	76	70	72
Kollégák szakmai felkészültsége	–	64	69
Jövedelem nagysága	57	49	54
Szerkesztőségi demokrácia	67	60	63
Vezetők szakmai felkészültsége	67	66	72
Vezetők emberi magatartása	70	69	74
Szakmai előrelépés lehetőségei	60	55	58
Anyagi előrelépés lehetőségei	–	44	48
Szociális gondoskodás színvonala	–	40	44
Külföldi utazások lehetősége	42	34	39
<i>Átlagos elégedettség</i>	<i>63</i>	<i>57</i>	<i>61</i>

A munkakörülményekkel és a munkahelyi légkörrel való elégedettséget jelző szintetikus mutatók önmagukban azonban keveset árulnak el a vizsgált kérdés lényegéről. Ahhoz, hogy mélyrehatóbb képet kapjunk a vizsgált réteg munkavégzési feltételeiről, azt is át kell tekintenünk, hogy milyen mértékben differenciálja az elégedettséget az a tény, hogy a kérdezett milyen típusú médiumnál dolgozik (9. táblázat).

9. táblázat

A munkavégzés feltételeivel való elégedettség médiumtípusonként 2000-ben

	Orsz. napi- lap	Vidéki napi- lap	Heti- lap	Folyó- irat	Magy. Rádió	Keres- ked. rádiók	MTV+ Duna TV	Keres- ked. tévék
Szerkesztőségi légkör	72	57	73	80	63	61	56	79
Munka érdekessége	80	73	82	73	70	70	69	77
Segéderők száma	64	46	61	53	50	61	43	56
Munkavégzés fizikai körülményei	70	61	66	66	56	81	40	67
Kollégák emberi magatartása	81	65	76	86	66	64	67	76
Kollégák szakmai felkészültsége	73	66	70	75	67	66	66	71
Jövedelem nagysága	64	46	55	59	48	66	43	66
Szerkesztőségi demokrácia	69	44	70	55	68	61	66	77
Vezetők szakmai felkészültsége	81	69	77	59	72	67	64	78
Vezetők emberi magatartása	84	64	81	70	71	60	71	78
Szakmai előrelépés lehetőségei	63	50	62	55	58	55	55	70
Anyagi előrelépés lehetőségei	53	37	54	40	46	40	25	51
Szociális gondoskodás színvonala	58	40	52	52	44	52	34	66
Külföldi utazások lehetősége	45	36	46	41	32	19	36	56
Átlagos elégedettség	68	54	61	62	58	59	52	69

A 9. táblázat adataiból egyértelműen kiderül, hogy a különböző médiumoknál dolgozó újságírók elégedettségi mutatói jelentős mértékben különböznek. 1997 óta az alapvető tendenciák nem változtak; a viszonylag legszélesebb körű elégedettség a napilapoknál és a kereskedelmi televízióknál dolgozók helyzetértékelését jellemezte, a legtöbb elégedettség pedig vidéki napilapok és a közszolgálati televíziók munkatársai részéről fogalmazódott meg. A köztelevíziók esetében kirajzolódó képet tovább árnyalja, hogy bizonyos körülmények megítélésében jelentős különbség mutatkozik az MTV-nél és a Duna Televízióknál dolgozók körében; a Duna TV munkatársai lényegesen kedvezőbben vélekednek a munkavégzés személyi feltételeiről, a kollégák és vezetők szakmai és emberi kvalitásairól. Mindezt azért érdemes külön is kiemelni, mert már az 1997-es vizsgálat során is megállapíthattuk, hogy az „MTV munkatársai mind a munkahelyi légkörről, mind a szerkesztőségi demokrácia érvényesüléséről, mind pedig a munkahelyi kollégák és vezetők szakmai felkészültségéről és emberi magatartásáról lesújtó képet festettek”, és ezek a negatív vélekedések az azóta eltelt idő alatt tovább erősödtek. A jelek szerint a köztelevízióban tovább rontotta a hangulatot az a tény, hogy a munkatársak jelentős részét elbocsátották. Ebből arra következtethetünk, hogy az MTV-nél maradt, illetve az újonnan az intézményhez került munkatársak, akiknek kiválasztásában pedig nem is titkoltnak fontos szerepet játszott az új vezetés iránti lojalitás, a korábbiaknál is negatívabb képet formálnak az intézményben uralkodó állapotokról. Mindez különösen abban a kontrasztos helyzetben válik beszédessé, hogy a legkedvezőbb munkakörülményekről, a legjobb

munkavégzési feltételekről a kereskedelmi televíziók munkatársai számoltak be, akiknek többsége éppen a közszolgálati médiumoktól került az újonnan induló kereskedelmi televíziókhoz.

Az elégedettség másik fontos komponenseként arra is választ kerestünk, hogy a megkérdezettek hogyan ítélik meg saját szakmai pályafutásukat, karrierjüket, és miképpen értékelik magánéletük legfontosabb vonatkozásait (10. táblázat). Összességében úgy tűnik, hogy az újságírók többsége az elégedettség általunk felsorolt személyes tényezőiről pozitívabb véleményt formál, mint a külső körülményekről. A legnagyobb elégedettséggel családi életükről és baráti kapcsolataikról nyilatkoztak a megkérdezettek, a legnagyobb elégedetlenség pedig ebben a vonatkozásban is az anyagi körülményekkel összefüggésben fogalmazódott meg a megkérdezettek körében.

10. táblázat

A szakmai pályafutással és a magánélettel való elégedettség átlaga 2000-ben

Mennyire elégedett...	Átlag
...szakmai teljesítményével	69
...a szakmai hierarchiában elfoglalt helyével	68
...anyagi körülményeivel	52
...szakmai elismertségével	64
...hírnevével, ismertségével	66
...családi életével	76
...egészségi állapotával	74
...életmódjával	64
...baráti kapcsolataival	79

Összességében úgy tűnik tehát, hogy szakmai előrejutásukkal és magánéletük legfontosabb vonatkozásaival az újságírók többsége inkább elégedett, mint elégedetlen, és ugyanazt tapasztaltuk a három évvel korábban végzett vizsgálatban is. Az egyetlen tényező, amelyről ma valamelyest kedvezőtlenebb véleményt formáltak az újságírók, mint néhány évvel korábban, a családi életük értékelése, ezt 1997-ben valamivel pozitívabban értékelték, mint 2000-ben.

A szakmai karrierrel és a magánélettel való elégedettség alakulásának tendenciái bizonyos vonatkozásokban egybeesnek a munkakörülmények értékelésekor tapasztaltakkal, máskor viszont ezzel éppen ellentétes összefüggéseket is tapasztalhattunk. Szakmai teljesítményükkel és elismertségükkel, a hierarchiában való előrejutásukkal és anyagi körülményeikkel az átlagosnál is elégedettebbek az idősebb korosztályhoz tartozó, vezető beosztásban az országos napilapoknál és a kereskedelmi televízióknál dolgozó férfiak, ugyanakkor az átlagosnál kedvezőtlenebbül értékelik életüknek ezeket a vonatkozásait a legfiatalabbak, valamint a vidéki napilapoknál és a közszolgálati televízióknál dolgozók.

Ugyanakkor a szorosan vett magánéletre vonatkozó elégedettségi indexek bizonyos vonatkozásai az előbb elmondottakkal ellentétesen alakulnak. Míg családi életükkel az előzőekhez hasonlóan ugyancsak az idősebb, magasabb beosztású újságírók a legelége-

dettebbek, addig egészségi állapotukról, életmódjukról és baráti kapcsolataikról éppen a legfiatalabbak, a nők és a hierarchia alsóbb szintjein helyet foglalók pozitívabb véleményt formáltak másoknál, ami arra utal, hogy az életmód és a baráti kapcsolatok meg-sínylik a sikeres szakmai és anyagi előrejutást.

AZ ÚJSÁGÍRÓK AUTONÓMIÁJA

Az újságírói munka ethoszának egyik legfontosabb alkotóeleme az autonómia, amelynek megléte számos dimenzió mentén vizsgálható a témaválasztás szabadságától az információforrások és a megszólaltatott szereplők megválasztásában érvényesülő önállóságon át a nyomásgyakorlás különböző formáival szembeni ellenálló képességig. A szakmai autonómia kérdése két szinten is felvethető, egyrészt az újságírók egyéni, másrészt a szerkesztőségek egészének autonómiájával összefüggésben. Bár első megközelítésben feltételezhetnénk, hogy a munkavégzés során érvényesülő önállóság és függetlenség az újságírók szakmai közérzetének legfontosabb alkotóeleme, ezt a nemzetközi kutatások tapasztalatai nem támasztják alá maradéktalanul. Különböző országokban tevékenykedő zszurnalisták szakmai preferenciái között más és más helyett foglal el az autonómia fontosságának megítélése. Míg a francia és német újságírók a munkával való elégedettség legfontosabb tényezőjeként említették azt, hogy mekkora önállósággal rendelkeznek munkavégzésük során, addig angol és amerikai kollégáik az önállóságnál fontosabb szempontnak tartják a munkával megkereshető jövedelem nagyságát, a médium szerkesztőségi politikáját, szellemiségét és a munkahely biztonságát is. A jövedelem nagysága a brazil újságírók munkával kapcsolatos preferencia-sorrendjében is megelőzi az autonómia fontosságát. Ugyanakkor Algériában, Kínában, Dél-Koreában, Tajvanon és Hongkongban egyaránt az elégedettség legfontosabb összetevőjeként említették az önállóság mértékét. Az itt felsorolt példák mögött alapvetően nem a szakmával kapcsolatos értékrendek különbségei állnak, hanem az érintett országok eltérő demokratikus hagyományai, az újságírók alapvetően eltérő pályaszocializációja és tapasztalatai, valamint az egyes országok jelenlegi politikai berendezkedésének különbségei. A média önállósága és az újságírói függetlenség egészen más kontextusban merül fel, és egészen mást jelent ott, ahol a véleménynyilvánítás szabadsága és a független sajtó léte akár évszázados hagyományokra tekint vissza, és hosszú ideje a demokratikus intézményrendszer egyik érinthetetlen alapköve, és másként ott, ahol bár a törvények régóta garantálják a független sajtó létét, az erős etatista hagyományok rendre megkísérlik ezt kikezdeni, és megint másként ott, ahol a diktatúrákból éppen kifelé kecmergő vagy még ma is diktatórikus berendezkedésű országok újságíróiról van szó. Ezt a feltételezést talán az eddig felsorolt példáknál is jobban szemlélteti az a tény, hogy egy néhány évvel korábban végzett vizsgálat eredményei szerint Németországban a volt NDK területén élő újságírók preferencia-sorrendjében sokkal magasabb értékkel szerepelt az autonómia fontossága, mint a korábbi NSZK-ban tevékenykedő kollégáik számára, akik nyilván egészen másfajta tapasztalatokkal rendelkeznek az autonómia korlátozása terén, mint az államszocialista diktatúra alól nemrég felszabadult honfitársaik.

Az egyének autonómiája

Az általunk az elmúlt évtizedben végzett kutatások során több oldalról is megpróbáltuk körüljárni az autonómia kérdéskörét. Elsőként arra kerestünk választ, hogy a különböző médiumoknál dolgozó újságírók milyen mértékű önállósággal rendelkeznek a témaválasztás, az események feldolgozásának és interpretálásának területén, érzékelnek-e a saját munkájukra és a szerkesztőségre nehezedő külső politikai vagy gazdasági nyomást, tapasztalnak-e előzetes vagy utólagos cenzúrát a szerkesztőségen belül, és mennyire érzik magukat kiszolgáltatottnak a belső hierarchiában felettük állóknak, illetve a külső nyomásgyakorló csoportoknak.

Ami a hierarchián belül viszonyokat illeti, ezek nem változtak az elmúlt évek során. Az újságírók közül a legtöbben ma is a médium tulajdonosának érzik elsősorban kiszolgáltatva magukat; a megkérdezettek 40 százaléka válaszolta azt, hogy jelentős mértékű kiszolgáltatottságot érez ebben a vonatkozásban. A szerkesztőségek vezetőinek, illetve közvetlen munkahelyi feletteseinek az újságírók 29 százaléka érzi kiszolgáltatva magát. A tulajdonosnak leginkább a közszolgálati televíziók munkatársai érzik magukat kiszolgáltatva, ami adott esetben nyilván a tulajdonosi jogokat gyakorló kuratóriumot, illetve az ezen keresztül megjelenő politikai akaratot jelenti. A munkahelyi vezetőknek pedig a vidéki napilapok munkatársai érzik magukat az átlagosnál jóval nagyobb mértékben kiszolgáltatva.

A munkatársak egyéni autonómiájának mértékéről úgy próbáltunk képet alkotni, hogy arról kérdeztük interjúalanyainkat, mekkora önállósággal rendelkeznek munkavégzésük különböző fázisaiban. A legnagyobb önállósággal – amint korábban, úgy most is – az információforrások kiválasztásában rendelkeznek az újságírók, akiknek mindössze 15 százaléka állította azt, hogy ebben a vonatkozásban is meg van kötve a keze. A megkérdezettek többsége arról is többé-kevésbé szabadon dönthet, hogy hogyan dolgoz fel egy-egy témát, és kiket szólaltat meg ennek során. Ennél kevesebben vannak azok, akik teljesen szabadon választhatnak témát – a megkérdezettek 36 százaléka, ám további 35 százalékuk is azt mondta, hogy az esetek többségében szabadon dönthet erről. A legkényesebb pontot ebben a vonatkozásban a bemutatott tények, események kommentálása jelenti; ennek tartalmáról a megkérdezettek 31 százaléka saját értékelése szerint teljesen szabadon, további egyharmada pedig többé-kevésbé szabadon dönthet.

Amint a korábbiakban már utaltunk rá, az 1997-ben regisztrált állapothoz képest az újságírók egyéni autonómiájának mértékében 2000-ben nem tapasztalhattunk számottevő változást, hosszabb távon azonban egyértelműen rosszabbodott a helyzet. Míg 1992-ben még a vizsgált réteg tagjainak 51 százaléka állította, hogy a témaválasztásban – saját szakterületén belül – nagymértékű szabadságot élvez, az ezredfordulóra az ekképpen vélekedők aránya 36 százalékra csökkent, és míg 1992-ben a megkérdezettek 46 százaléka teljes szabadságot élvezett az általa feldolgozott események értékelésében, kommentálásában, 2000-ben már csak 31 százalékuk mondhatta el ugyanezt magáról.

Hasonló tendenciák egyébként azokban az országokban is észlelhetők, amelyekben pedig a vélemény- és sajtószabadság érvényesülése a mi viszonyainkhoz képest lényegesen komolyabb hagyományokkal rendelkezik. Egy az Egyesült Államokban készült kutatásorozat tapasztalatai szerint 20 év alatt 60 százalékról 44 százalékra csökkent azoknak az újságíróknak az aránya, akik szabadon választhatják meg írásaik, műsoraik témáját, a feldolgozás módjáról pedig a korábbi 76 százalék helyett a 90-es évek elején már csak 51

százalék dönthetett szabadon, és míg a 70-es években még az újságírók 32 százaléka mondta azt, hogy teljesen saját belátása szerint értékelheti az általa feldolgozott eseményeket, mára ez az arány 23 százalékra csökkent.

A szerkesztőségek autonómiája

A kutatás tapasztalatai szerint az elmúlt évek során nem javult a helyzet a szerkesztőségek autonómiájának vonatkozásában sem, amelyet elsősorban a tulajdonos érdekei veszeltyeztet. A mintába került újságírók 56 százaléka szerint a saját szerkesztőségében születő döntések meghozatala során nagymértékben figyelembe kell venni a tulajdonos gazdasági érdekeit. A megkérdezettek 42 százaléka szerint a médiumok legnagyobb hirdetőinek érdeke is fontos szerepet játszik a döntésekben, 21 százalék úgy érzi, hogy a szerkesztőségében születő döntéseket jelentősen befolyásolják az aktuális kormány érdekei, 13 százalék pedig annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a kormányon kívül más politikai érdekcsoportok is meghatározó szerephez jutnak a döntéshozatalban. A tulajdonos és a nagyobb hirdetők érdekei elsősorban a helyi napilapoknál, a havilapoknál és a kereskedelmi rádióknál születő döntésekben játszanak meghatározó szerepet, a kormány és más politikai csoportok érdekei pedig a közszolgálati televíziók és a Magyar Rádió döntéseiben jutnak jelentős szerephez az ott dolgozó munkatársak véleménye szerint.

A médiumokra nehezedő – korábban is meglehetősen nagy – politikai és gazdasági nyomás az elmúlt évek során tovább erősödött. 1997-ben a megkérdezett újságírók 38 százaléka számolt be olyan tapasztalatokról, hogy a szerkesztőségre, amelynél dolgozik, politikusok vagy politikai érdekcsoportok próbálnak nyomást gyakorolni annak érdekében, hogy egy-egy elkészült anyag ne kerüljön nyilvánosságra. 2000-re már 49 százalékra emelkedett azoknak az aránya, akik ilyesmivel találkoznak saját munkahelyükön. Ráadásul a korábbi 4 százalékkal szemben most a megkérdezettek 7 százaléka mondta azt, hogy ilyesmi gyakran előfordul munkahelyén. Mindez nyilván nem független attól, hogy az újságírók tapasztalatai szerint az efféle befolyásolási kísérletek az esetek csaknem kétharmad részében nem találnak feltétlenül elutasításra. A legintenzívebb politikai nyomásról a vidéki napilapok munkatársai számoltak be, de jelentős súllyal nehezedik ugyanez az országos napilapokra és a közszolgálati, valamint a kereskedelmi televíziókra is. A politikai befolyásolási kísérletek a leginkább azokat kecsesgtetik sikerrel, akik a vidéki napilapoknál és a közszolgálati médiumoknál próbálkoznak ilyesmivel.

Bár a politikainál kisebb mértékben, de a gazdasági érdekcsoportok nyomása is erősödött a sajtóban. 1997-ben a megkérdezettek 44 százaléka, 2000-ben pedig 49 százaléka számolt be olyan tapasztalatairól, hogy egy-egy gazdasági érdekcsoport próbálta megakadályozni azt, hogy egy elkészült írás vagy műsor nyilvánosságra kerüljön, és az ilyen típusú „nyomulások” a politikai indíttatású cenzúránál is nagyobb sikerre számíthatnak. Interjúalanyaink 70 százaléka vélekedett úgy, hogy a gazdasági motivációjú cenzúra a szerkesztőség részéről nem feltétlenül talál elutasításra.

A sajtóra nehezedő nyomás nyomatékosabb formája a fenyegetés. A kérdéseinkre adott válaszok alapján kirajzolódó kép szerint a szerkesztőségek 44 százalékaival már előfordult, hogy egy-egy tervezett vagy megjelent írás vagy műsor miatt megfenyegették, és az újságírók 29 százalékát személy szerint is érte már fenyegetés munkája miatt. Az érintet-

tek fele úgy gondolja, hogy a fenyegetések között volt olyan is, amelyet komolyan kellett venni; ezek többsége a szerkesztőség vagy az újságíró gazdasági helyzetének, egzisztenciájának ellehetetlenítésére vonatkozott, ám az újságírók csaknem egynegyedének már komoly fizikai fenyegetéssel is szembe kellett néznie. A helyzetet súlyosbítja, hogy az érintetteknek csupán a fele érzekelte úgy, hogy a szerkesztőség „teljes vállszélességgel” mögé állt akkor, amikor a fenyegetéssel szemben védelemre szorult.

A SAJTÓSZABADSÁG TÍZ ÉVE

Éppen egy évtizeddel azután, hogy a vélemény- és sajtószabadság alkotmányos joggá vált Magyarországon, az újságírók több mint kétharmada annak a meggyőződésének adott hangot, hogy napjainkban is vannak olyan témák, amelyekről nem lehet őszintén tájékoztatni a közvéleményt, és négy újságíró közül három úgy gondolta, hogy ma sem érvényesül maradéktalanul a sajtószabadság elve. A sajtószabadság állapotáról 1992-ben lényegesen kedvezőbb képet formáltak a sajtó munkatársai, mint az ezredfordulón. Ekkor még a megkérdezettek 45 százaléka vélekedett úgy, hogy Magyarországon teljesen szabad a sajtó, és csak 53 százalékuk tapasztalta úgy, hogy nem lehet mindenről az igazságnak megfelelően tájékoztatni a közönséget.

Az interjú során arról is megkérdeztük beszélgetőpartnereinket, hogy a jelenből visszatekintve hogyan ítélik meg a sajtószabadság érvényesülését a különböző kormányok által fémjelzett periódusokban. A megkérdezettek egy ötfokú skálán értékelték a sajtószabadság helyzetét, és a válaszokból az derül ki, hogy az újságírók szerint a sajtószabadság épsége az 1994 és 1998 közötti korszakban sérült legkevésbé, bár erről az időszakról is csak 58 százalékuk vélekedett úgy, hogy alapvetően szabadon működhetett a sajtó. A 1998 óta eltelt időszakról, valamint az 1990 és 1994 közötti évekről ennél kritikusabb véleményt formáltak a megkérdezettek: 10 százalékkal kevesebben mondták azt, hogy ezeket a periódusokat alapvetően a sajtó szabad működése jellemezte. A legkritikusabb véleményt az 1988 és 1990 közötti korszakról formálták a megkérdezettek, csupán minden harmadik vélekedett úgy, hogy az átmeneti években alapvetően szabad volt a sajtó Magyarországon. Érdeemes megjegyezni, hogy a sajtószabadság történeleméről kialakított ítéleteket legerőteljesebben az életkor differenciálja, mégpedig oly módon, hogy a legfiatalabbak lényegesen negatívabb képet alkotnak a távolabbi időkről, mint az idősebb korosztályok tagjai. A legélesebb különbség az 1988 és 1990 közötti periódus értékelésében mutatkozott: erről az időszakról a 30 alatti generáció, amelynek tagjai azokban az években még iskolába jártak, sokkal kedvezőtlenebb véleményt formált, mint azok, akik már akkor is újságíróként tevékenykedtek. A folyamatok ismeretében azon sem csodálkozhatunk, hogy ugyanezt az időszakot a sajtószabadság érvényesülésével összefüggésben a közszolgálati médiumoknál dolgozó újságírók másoknál pozitívabban értékelik.

A sajtószabadság helyzetének általános értékelésén túl arról is képet kívántunk alkotni, hogy miképpen vélekednek az újságírók néhány, a sajtó jelenlegi helyzetével és működésével kapcsolatos közkeletűnek tűnő állításról (11. táblázat).

11. táblázat
Újságírók véleménye a sajtó helyzetéről és a kormány médiapolitikájáról (százalékban)

	Teljesen egyetért	Részben egyet ért	Nem ért egyet
A médiumok többsége túlságosan kritikus a jelenlegi kormánypártokkal	13	35	46
Az újságírók döntő többsége politikailag ma is cenzúrázza önmagát	22	51	20
Nagyon sokan vannak, akiknek a hangját senki nem képviseli a sajtóban	40	32	23
A kormánypártok meg akarják félemlíteni az újságírókat	21	41	31
Túl nagy a kormány befolyása a tájékoztatás egészére	24	47	23
A kormány a magánkézben lévő médiumokra is politikai nyomást gyakorol	19	40	37
Manapság egyetlen politikailag teljesen független médium sincsen	31	26	41
Túl sok hazai médium került külföldi magántulajdonba	44	28	26
Igazán megbízható, mértékadó sajtóorgánum ma sincs Magyarországon	17	31	46
A sajtó ma lényegében kifejezi a közvéleményt	20	53	21
A sajtó ma hiteles képet ad arról, ami az országban történik	16	59	20
Magyarországon a sajtószabadság eléri a nyugati országok szintjét	19	35	37
Egészében véve a sajtó ma túlságosan kormánypárti	6	31	57
A közszolgálati médiumok ma teljesen a kormánypártok befolyása alatt állnak	33	37	23
A médiumok döntő többsége ma is baloldali-liberális befolyás alatt áll	12	34	52
A kormány médiapolitikája nem akar mást, mint hogy a korábbiaknál kiegyensúlyozottabb tájékoztatást nyújtsanak a közszolgálati médiumok.	7	34	55
A kormány médiapolitikája végre egyensúlyt teremthet a sajtópiacon a különböző politikai nézetek megjelenésében.	5	26	65
A közszolgálati rádió és televízió ma kiegyensúlyozottabban tájékoztat a politikai eseményekről, mint korábban	13	31	52
A közszolgálati rádió és televízió műsorainak színvonala jelentősen romlott az elmúlt időszakban.	47	33	18

A 11. táblázatba foglalt állítások elfogadásának, illetve elutasításának arányait áttekintve látható, hogy az újságírók jelentős többsége meglehetősen kritikus álláspontot foglal el mind a sajtó pillanatnyi állapotát és teljesítményét, mind pedig a kormány médiapolitiká-

ját illetően. A megkérdezettek többsége hiányolja a ténylegesen független sajtót és a közvéleménynek szabad tájékoztatást biztosító újságírókat, nem tartja megfelelőnek a sajtóban kialakult tulajdonviszonyokat, és rendkívül lesújtó véleményt formál a közszolgálati médiумok helyzetéről és teljesítményéről. A megkérdezettek jelentős többsége úgy véli, hogy a mai magyarországi sajtó nem látja el megfelelően alapfeladatait; nem képes maradéktalanul megfelelni az átfogó, hiteles és elfogulatlan tájékoztatás követelményének. Az újságírók döntő többségével a kormány nem tudta elfogadtatni a médiaegyensúly megteremtését célzó törekvéseit, a sajtó munkatársainak többsége elutasítja a kormány médiával kapcsolatos lépéseit, és három újságíróból kettő úgy véli, hogy a jelenlegi hatalom célja az újságírók megfélemlítése.

JEGYZETEK

¹ A 2000-ben végzett kutatást a MÚOSZ megbízásából az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportjának munkatársai végezték, a kutatást a MÚOSZ finanszírozta.

² Angelusz Róbert – Békés Ferenc – Nagy Márta – Tímár János: *Újságíró kutatás*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1982.

³ Ferge Zsuzsa: *Az újságírók munkája*. Kézirat. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1972.

⁴ A kutatások eredményeinek részletes elemzését lásd Vásárhelyi Mária: *Újságírókutatás 1992*. Magyar Újságírók Országos Szövetsége, Budapest, 1992; Vásárhelyi Mária: *Újságírók, sajtómunkások, napszámok*. Új Mandátum, Budapest, 1999.

⁵ Az 1997-es közel 800 fős mintán készült vizsgálatban részletesen elemeztük az újságíró társadalom társadalmi-demográfiai jellemzőit, lásd Vásárhelyi Mária: *Újságírók, sajtómunkások, napszámok*. Új Mandátum, Budapest, 1999. Bizonyosak lehetünk abban, hogy az adatok három év után is őrzik relevanciájukat.

⁶ Bővebben lásd például: Weaver, D. H. – Wilhoit, C. G.: *The American Journalist in the 1990's U.S. News People at the End of an Era*. Lawrence Erlbaum Associates, 1996. Weaver, D. H.: *Journalist around the World*. Hampton Press. Inc., New Jersey, 1997.

⁷ Az adatfelvétel ideje 1992.

⁸ Az adatfelvétel ideje 1997.

⁹ Az adatfelvétel ideje 2000.

Kollár Csaba

PIKTOGRAMOK EMBERÁBRÁZOLÁSA

MI A PIKTOGRAM?

Korunk új jelképrendszere, világnyelv a szemnek – piktogram. Bármerre járunk is a világban, bárholnan érkezzon hozzánk vendég, a piktogram segítene: könnyen, gyorsan, kérdések nélkül tájékoztatnak, útbaigazítanak, segítenek a közlekedésben, testi épségünk megóvásában, a termékek használatában, a szolgáltatások igénybevételeiben.

Piktogramokkal, piktogramok tervezésével, számos szakma képviselői foglalkoznak. Így a formatervezők, az alkalmazott grafikusok, a designerek, a belsőépítészek, a kiállításrendezők, a marketing- és PR-menedzserek, a gazdaságkommunikációs, a közlekedési és idegenforgalmi szakemberek. Mellettük szemiotikai, ergonómiai, pszichológiai, szociológiai, antropológiai kutatásokban olvashatunk a piktogramokról, azok jelentéséről az adott tudományterület szaknyelvében.

Újabban, a szocio- és digitális művészet megjelenésével a piktogramok egyszerű, könnyen felfogható jelentésvilágát használják fel arra a művészek, hogy egyfelől rávilágítsanak a társadalmi problémákra, másfelől a piktogramok közlésnyelvének elemeivel új, többnyire számítógépre tervezett animált alkotásokat hozzanak létre.

Nem túlzunk akkor, ha azt állítjuk, hogy szinte minden szakma alkalmaz primer vagy szekunder módon olyan vizuális közlőnyelvet, aminek egyes elemei piktogramnak (is) tekinthetők.

A piktogramok fejlődéstörténetében kiemelt szerepet kapnak a sziklarajzok, a képirás, az írás, a szimbólumok, a címerrajzok, az áruvédjegyek, a közlekedési táblák. Ezek, bár időben egymástól meglehetősen differenciáltan, előtanulmányai voltak annak a vizuális dolognak, amit a modern világ összefoglaló néven piktogramnak nevez.

A piktogram, mint tájékoztatósi forma, a legújabb kor találmánya. Elterjedésében közrejátszott a turizmus nagyarányú fejlődése, a televíziózás nagyfokú térhódítása, a kép- és híranyag rohamos elterjedése. A piktogramok – a közlekedési jeleket mint piktogramokat leszámítva – tömegesen először az 1972-es müncheni olimpián jelentek meg. Ezeket az egyszerű ábrákat aztán a televízió világgá sugározta, informálva bennünket. Az egyes sportágak azonosítására, közvetítésére az újságokban e hírrovatok előtt ugyanazon piktogramok jelentek meg, mintegy tájékoztatva a nézőt, az olvasót, hogy a következőkben mely sportág versenyeiről olvashatunk.

Piktogramok tervezése

A tervezők abból indultak ki, hogy megfigyelték az egyes sportágak legjellegzetesebb mozdulatait, majd azokat foltszerűen, egyenes, függőleges és 45°-os vonaldarabokkal ábrázták. A siker nem maradt el, az egész világ azonnal elfogadta ezt a közlési, azonosítási módot, és ez adott alapot arra, hogy megkezdődjön egy tudatos tevékenység a jelek széles körű elterjesztésének irányában.

Piktogramok mindenütt

A japán Art Direction and Design Intézet feltérképezte azokat a helyeket, ahol piktogramokkal találkozhatunk. Nem meglepő, hogy földön, égen, vízben, levegőben és föld alatt egyaránt irányítják életünket, befolyásolják cselekedeteinket, segítik meghozni döntéseinket, óva intenek, engednek vagy tiltanak a különféle piktogramok.

Mindennapi életünk

- tájékoztató
- tiltó
- figyelmeztető
- közlekedési
- csomagolási
- közönségtájékoztató
- munkavédelmi
- eszközhasználati
- útbaigazító

jelzései egyaránt piktogramoknak tekinthetők. Egyes megközelítések szerint a cégek logója szintén piktogram, legalábbis abban az értelemben, hogy amennyiben nem névlogo, akkor tervezési módszerei nagyon hasonlítanak hozzá.

A PIKTOGRAMOK MEGKÖZELÍTÉSEI

Mérnöki megközelítés

Mérnöki megközelítéssel rendszerint a közlekedési, kommunikációtechnikai, terméktervező, belsőépítész mérnökök élnek. A mérnöki gondolkodásban kiemelt fontossága van a rendszer fogalmának, annak, hogy egy rendszerbe – legyen az egy gép, egy belső (mesterséges) tér, egy külső környezet (akár természetes, akár épített), egy web-site – hogyan illik bele a piktogramokkal kifejezett közlés. Alapvető kérdés, hogy az adott piktogramnak (vagy piktogramoknak) mi a funkciója. Funkción mérnöki szemmel többnyire a használhatóságot értjük, azt, hogy a mérnök által megalkotott dolgot annak célcsoportja vagy automatikusan, vagy tanulás után képes-e használni. Tulajdonképpen automatikus használatról nem beszélhetünk, a hétköznapi piktogramok is (ahogy arról később még szó esik) egy tanulási folyamat eredményeként nyerik el jelentésüket.

Ugyanakkor egy átlagos piktogram (például egy futó alakot ábrázoló kép) jelentése hamarabb egyértelműsíthetőbb, mint mondjuk a forgács nélküli alakítás című szabvány jelképei. Ez utóbbi értelmezése a szakmai kultúra keretében képzelhető el, a mindennapi életben az ilyen jelek vagy más értelmet kapnak, vagy értelmezhetetlen foltoknak, vonalaknak tekinthetők.

Gazdasági megközelítés

Gazdasági megközelítéssel azoknak a tudományágaknak a művelői élnek, akiknek választott szakterületük szoros kapcsolatban áll a közgazdaságtannal, illetve gazdaságtannal. Ilyenek lehetnek a marketingesek, a gazdaságkommunikációs szakemberek (reklámosok, a PR-esek), az idegenforgalmi szakemberek, de a kiállításrendezők is. Ők a piktogramok értelmezésében a reklámból ismert AIDA modellt hívják segítségül. Megítélésük szerint a jó piktogram

- felhívja a figyelmet (Attention)
- felkelti az érdeklődést (Interest)
- vágyat ébreszt (Desire)
- cselekvésre szólít fel (Activity).

Ez a fajta megközelítés azon a piaci elképzelésen alapul, hogy a jó termék vagy szolgáltatás, illetve a hozzá kapcsolódó gazdaságkommunikációs eszközök végső soron egy célt szolgálnak; az adott termék vagy szolgáltatás igénybe-, illetve megvételét. Nem annyira jelentős, de egyes szakemberek a bölcsészettudományokban jól ismert inger-reakció elmélete alapján határozzák meg a jó piktogramok jellemzőit.

MŰVÉSZETI MEGKÖZELÍTÉS

A művész – ahogy azt többek között Kassák is megfogalmazta – olyan módon képes magát kifejezni, hogy az elkészült alkotásban saját szubjektuma van jelen, illetve e szubjektumon mint szelekciós kapun keresztül a megszűrt világ. Ellenkező esetben vagy nem beszélhetünk művészetről, vagy ha igen, akkor csak alkalmazott művészetről.

Ha a piktogramokat a fenti definíció szerint elemezzük, akkor a következő megállapítást tehetjük: a piktogram nem nevezhető művészi alkotásnak. Az utóbbi időben azonban ez az állítás kezdi elveszíteni igazságtartalmát, hiszen például a C3-ban a Kultúra Kettőssége Kalendárium CD-ROM projektben találkozhatunk olyan piktogramokkal, melyeken keresztül az alkotó művész társadalmi kérdésekkel foglalkozik digitális médiumon tálalva a témát.

Az alkalmazott művészeti kategóriában (belső építész, alkalmazott grafikus, reklámgrafikus, arculat-, illetve formatervező) a piktogramok megközelítése összetett, egyaránt tekinthető mérnökinak és gazdaságinak is, de a pszichológiai, szociológiai, illetve szemiotikai értelmezés szintén helytálló.

Szemiotikai megközelítés

A piktogramok megközelítései között a szemiotikai a legnehezebb, mivel a mérnöki, a gazdasági és az alkalmazott művészeti piktogram-értelmezések viszonylag bőséges szakirodalommal rendelkeznek, míg a szemiotikai inkább általános megállapításokat tesz a vizuális kommunikációt, illetve ezen belül a kép/fénykép, illetve a reklámközlést illetően. Ezen általános megállapítások értelmezése a piktogramok szemszögéből adja tanulmányomban a téma szemiotikai megközelítését.

A piktogramalkotás központi problémája így fogalmazható meg: hogyan alakítható egy adott kép jelentéshordozóvá? Milyen mértékben és hogyan változtathatjuk meg a képen látható egyszerű geometriai formák magától értetődőnek hitt jelentését ahhoz, hogy az egészében, mint egységes kompozíció, az általunk óhajtott gondolatok kifejezője legyen?

A piktogramok közlése mindig fizikailag érzékelhető-észlelhető jelölők láncából alakult ki. A közlés anyaga tehát az egyszerű geometriai formákból (pont, vonal, egyenes, háromszög, négyszög, négyzet, téglalap, ötszög, hatszög, nyolcszög, kör, ellipszis, valamely tárgy sematikus árnyképe), kontúrokból, színekből, ritkább esetben szöveges megjegyzésekből – mint kísérő elemekből – kialakuló kép, amelyeket más néven jelölő-együtteseknek, jelölőláncnak nevezhetünk. Mindaz jelölőnek tekinthető egy piktogramon, ami a közlés felülete, ami a „felszínen” megjelenik. A jelölő-elemek olvashatók, láthatók (ritkábban hallhatóak is, például digitális piktogram), míg a jelöltek a jelölők tudati vetületei, melyekből a jelentés kialakul. Jelölő és jelölt összekapcsolásából, a kapcsolat megértéséből alakul ki a jelentés.

A piktogramok retrospektív elemzése

A retrospektív elemzés lényege az, hogy azonos közlendők (jelentés) kifejezésére alkotott közléstípusok csokorba szedésével, összegyűjtésével azt igyekszik felderíteni, hogyan adják vissza a különböző képek az azonos vagy megközelítőleg azonos jelentést, hogyan szerveződik képpé a kép. Ezzel az elemzéssel a piktogramtervezők is gyakran élnek. A Szabványügyi Világszervezet (ISO) ajánlása szerint „egy új piktogram megalkotásánál több, lehetőleg egymástól alkotójában is független piktogramot kell megterveztetni, majd ezek alapján a sorolási teszten meg kell vizsgálni, hogy melyik képes leginkább kifejezni vizuálisan azt a jelentést, amit az adott piktogramnak szánunk”.

A piktogramok prospektív elemzése

A prospektív tervezésnél az alkotó eldönti, hogy a megbízásban megfogalmazott célt képes-e az adott piktogrammal teljesíteni. Másként megfogalmazva: azt kell eldönteni, hogy megfelel majd-e a kép a rábízott feladatnak, érthetően, egyértelműen jelöli-e azt, aminek jelentésével felruházták. A piktogramtervezés ugyanis irányított tevékenységi forma, határozott céllal kibocsátott közlés. Nem egyszerűen rajzolni, grafikázni kell, hanem a kép útján, a kép jelölőegyüttesének igénybevételével egy adott, kívánt jelentést kell tolmácsolni.

A piktogramtervezés hármashangzata

A piktogramok tervezésénél – szemiotikai megközelítés szerint – három fázist különböztetünk meg.

Az első szakaszban azt kell eldönteni, hogy milyen tengely körül forogjon a piktogram. Ez a tengely hivatott arra, hogy meghatározza az alábbiakat:

- mi a piktogram funkciója?
- mit kell kifejeznie?
- kinek szánták (célcsoport)?
- milyen akadályoztató tényezőkkel kell szembenéznie?

A piktogramok tervezésének ebben a szakaszában rendszerint pszichológusok, illetve antropológusok is segítenek. Ezek a szakemberek az üzenet tengelyét gyakran elvont, sematikus formában adják meg.

A második szakaszban az elvont fogalmakból kialakított tengelyt kell konkrét ábrázolásra „lefordítani”. A konkrét ábrázolási formák befolyásolják a közlés „felidéző fogalmának” kiválasztását. E kiválasztásban két kérdésre keressük a választ:

- mit mondjon a piktogram, mi legyen az üzenete?
- milyen hatást kívánunk gyakorolni a piktogrammal kapcsolatba kerülőnek?

A harmadik szakaszban alkalmazott művészek, mérnökök, gazdaságkommunikációs szakemberek közösen szerkesztik meg az átviteli sémát, ami a közlést alkotó képek, képi elemek, esetleg betűk, szavak összessége.

Közhely, hogy a piktogram feladata a tájékoztatás és a befolyásolás, ehhez pedig az szükséges, hogy a piktogramot látóra igazak legyenek az alábbi megállapítások:

- nem kell sokat gondolkodnia a piktogram jelentésén (mondhatni azonnal és egyértelműen hat),
- azonosulni tud vele,
- fel tudja ismerni az adott helyzet és a piktogramon látott helyzet közötti összefüggést,
- ez alapján képes olyan döntést hozni, ami vagy adott cselekvésének folytatására, vagy megváltoztatására készíti,
- nem észlel a piktogramon olyan jelzéseket, melyek egymással ellentétesek.

A PIKTOGRAMOK EMBERÁBRÁZOLÁSÁNAK NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA

Ember és környezete

Primér környezetben a piktogramon ábrázolt emberalakot körbevevő tárgyakat, vizuális jelölőket értjük. A fotókkal ellentétben ez a környezet szegényes. A közúti jelzéseknél mint piktogramoknál rendszerint homokbuckát (építés), zebrát (gyalogos átkelőhely vagy annak tiltása), kerékpárt, motorkerékpárt, lépcsőt, kocsit, házat (lakó-pihenő övezet), traktort, lovaskocsit látunk. A sport piktogramoknál az adott sportágra jellemző eszközt. A közönségtájékoztató piktogramoknál csomagot, kerkes széket, virágot, vizet, kádat, napot, ágyat, sátrat. A primér környezet már meghatározhat egyfajta jelentést. Egy

konkrét példával illusztrálva: ha egy egyenruhás személyt látunk, aki felnyitja a bőrröndöt, akkor arra gondolhatunk (mint jelentésre), hogy egy hivatalos személy vizsgálja át a csomagot. Azonban a primer jelentés alapján azt már nem tudjuk eldönteni, hogy az illető rendőr, VÁM-tiszt vagy más „hivatalos szerv embere-e”.

Szekunder környezet az a környezet, ami elhatárolja a piktogramot mint objektumot attól a környezettől, ahol alkalmazásra kerül. Köznapi értelmezésben a piktogram kerete. A szekunder környezet egyaránt lehet fontos, és kevésbé fontos a jelentés szempontjából. Nincs különösebb súlya például a sportpiktogramoknál, a vékony keret vagy a teljesen fekete háttér csupán elkülönítő, figyelemfelkeltő funkciót valósít meg. A közlekedési piktogramok esetében azonban e „keret” domináns jelentést kaphat, vagy teljesen megfordíthatja egy személy primer környezetének a jelentését. Ismét egy példával illusztrálva: a lakó-pihenő övezetet jelző tábla azáltal kap ellentétes jelentést (lakó-pihenő övezet vége), hogy egy piros vonallal áthúzzuk az „eredeti táblát”. Hasonló a jelentésmódosulása a poharat ábrázoló piktogramnak (ivóvíz), amikor áthúzzuk (nem ivóvíz). A menetirány jelölésére szolgáló piktogramok (egy embert látunk egy bizonyos irányban) jelentése ugyancsak módosulhat azzal, hogy a táblát áthúzzuk. A szekunder környezet alakja szintén jelentésmódosító tényező lehet, gondoljunk csak a kör, háromszög, négyzet, nyolcszög formákra!

A tercier környezet az a természetes vagy mesterséges környezet, ahova a piktogramot elhelyezzük. Vegyük példának primer jelentésében egy férfialakot ábrázoló piktogramot! Tudjuk, hogy egy férfiről van szó, de önmagában azt nem tudjuk, hogy mit kezdünk ennek jelentésével. Azzal viszont, hogy a mosdó ajtaján látjuk, egyértelművé válik a jelentés: ide jobb esetben csak férfiak léphetnek be. Világos az is, hogy egy ilyen piktogram a hagyományos sorkatonai környezetben (ahol csak férfiak vannak) nem kap ilyen jelentést, ott a mosdót más piktogrammal érdemes ábrázolnunk.

Amikor a nem is fontos (férfi és nő)

Az előzőekben már érintettük a sorkatonák kapcsán a nemek kérdését. Az emberek nemi identitása indokolja, hogy bizonyos esetekben olyan piktogramokat helyezünk ki, amelyek a cselekvési jelentésén kívül arról is tájékoztat, hogy azt férfiaknak vagy nőknek kell elvégezniük. Rendszerint akkor alkalmazunk ilyen megkülönböztetést, amikor a piktogram által utalt jelentés (vagy cselekvés) nem a másik nem láttára történik, vagy erkölcsi, kulturális normák, esetleg jogi előírások ezt szabályozzák. Klasszikus példa az illemhely vagy mosdó. Egyes koncerteken, ahol motozás történik, a hölgyeket és az urakat kettéválasztják, és a hölgyeket női, míg az urakat férfi biztonsági emberek vizsgálják át. Visszatérve az illemhelyekre, vagy az öltözőkre: azon senki sem lepődik meg, ha egy anyuka (akinek egyik fő feladata a gyerek gondozása) a hímnemű, 3-4 éves gyermekét a női mosdóba vagy uszodában a női öltözőbe viszi be, ha viszont ez egy 12 éves serdülővel történik, akkor már a környezet azt szóvá teszi. A kereskedelmi piktogramrendszerek között szintén találhatunk példát a nemek különválasztására. A bolt belső eligazító rendszerében a nőkre jellemző ruhadarab ábrázolása (illetve a férfiakra jellemző ruhadarabé) egyértelművé teszi a vásárlónak a képnek mint jelölőnek a jelentését: női fehérnemű osztály.

Megfigyelhető, hogy ahol nincsenek domináns női szerepek (akár társadalmi, akár munkaügyi síkon is vizsgálva a kérdést), ott rendszerint férfiakat ábrázoló piktogramok kommunikálják a jelentést mind a nők, mind a férfiak számára.

Egészségügyi piktogramoknál világossá teszik az adott osztályok vagy vizsgálók jelentését a beteg számára, például a terhes nőt ábrázoló piktogramon egy terhes nő képe látható.

Számos piktogram épít nemi sztereotípiákra. Oktatási piktogramoknál például az éneket nő oktatja, míg a fizikát férfi.

Férfi és női formák

Magától értetődőnek tekintetem, hogy a férfiakat ábrázoló piktogramok mindenkinek egy férfit ábrázolnak mint jelöltet, a nők pedig nőt. Ugyanakkor ha elfogadjuk azt a gondolatot, hogy a piktogramnak nagyon gyorsan kell hatnia, akkor azt is kimondhatjuk, hogy nagyon egyszerűen kell ábrázolni a női vagy férfi mivoltot. A piktogramok képi világában az emberalakok szinte mindig árnyképként jelennek meg, s ez az árnykép is maximálisan sematizált. A tokiói, mexikóvárosi, müncheni, Los Angeles-i, vagy moszkvai sportpiktogramoknál nem tudjuk megkülönböztetni a két nemet, annak ellenére, hogy a versenyszámok között voltak olyanok, ahol a nemek külön versengtek; vagy sematizált, vagy férfira emlékeztető alakokkal szimbolizálták az egyes sportágakat. A forma tekintetében leginkább a gyerekek formanyelvéhez közelít a piktogram. Amikor pszichológusok megkérték a gyerekeket, hogy rajzolják le az édesanyjukat, akkor rendszerint a szoknya vagy a hosszabb haj volt a jellemző. Piktogramokon a jelölt férfi és nő között rendszerint két különbség figyelhető meg; a nőknél szoknya van, és egyes esetekben lágyabb a forma, mint a férfiaké. Ruhakereskedelmi piktogramoknál (ahol az egész test nem látszik, csak a törzs) a férfiak deltásabbak, mint a nők, csípőjük keskenyebb, válluk szélesebb. Egészségügyi piktogramoknál – ahol egyébként is erős a tercier jelentés – a nők nőiesebbek, mint az átlagos piktogramokon, sőt megkülönböztetik formájában a terhes nőt is.

A piktogramokon a gyerekek leginkább semlegesnek tekinthetők, a fej-törzs arányának megváltoztatásából tudjuk, hogy a jelölt nem felnőtt, hanem gyerek.

A test felbontása – arcábrázolás

A test felbontása a piktogramon izgalmas vizsgálódási lehetőséget ad szemiotikai szempontból is. A testet legegyszerűbben egy körrel és egy téglalappal ábrázolhatjuk. Ezt a semleges megjelenést aztán módosíthatják a kiegészítések, mint a kezek meg a lábak. Mi történik akkor, ha nem az egész testet ábrázoljuk, hanem csak annak egy részét? Ilyen esetekben az adott testrész részletesebb ábrázolást kíván meg. A Ferihegy 2-re tervezett közönségtájékoztatósi piktogramrendszer esetében a virágbolt jelzésére egy stilizált rózsát szolgált, amit egy kéz (pontosabban öt ujj) tartott. A mozdulat „beállítása”, az ujjak és a virág helyzete fejezte ki a jelentést. Egészségügyi piktogramoknál gyakori a testrészek sematikus ábrázolása. Az ambuláns sebészeti rendelést egy begipszelt lábbal, a kardiológiát szívvel, a szemészetet az általános iskolai biológiai és fizikai könyvekben megszokott szemmel, a fogászatot egy foggal, a bőr- és nemibeteg-osztályt egy „pöttyözött” kézzel ábrázoljuk. Ezek jelentésénél a tercier környezet szintén meghatározó, ugyanakkor számos jelzést a hétköznapi jelentéstartalmából importáltak a kórházi környezetbe.

Az utóbbi időkben – különösen az internetkultúra elterjedésével – megnőtt a jelentősége a sematikus arcábrázolásnak. A smile, vagy emoticon névre hallgató „pont-pont-vesszőcske” típusú arcoknál többnyire a száj helyzete hordozza a jelentést, vagy olyan egyszerű, billentyűzetről is beírható karakterek szolgálnak az érzelmi állapot kifejezésére, amit néha meg kell magyarázni (emoticon-gyűjtemény).

Amikor nincs személy a piktogramon

Eddig azzal a kérdéssel foglalkoztam, hogy a személyek hogyan jelennek meg a piktogramokon. Közshelyszerű az a megállapítás, hogy a piktogramok az embereknek szólnak emberekről. Ez nem jelenti ugyanakkor azt, hogy mindig az embert vagy valamely testrészét kell ahhoz ábrázolnunk, hogy a jelentés egyértelmű, mindenki számára értelmezhető legyen. Olyan esetekben, amikor a cselekvés bizonyos tárgyak vagy dolgok meglétéhez kötött (például dohányzás, étkezés, újságos, könyvesbolt, védősisak, védőcsizma), ott elég ennek bemutatása.

Példával illusztrálva: a dohányzás táblán a jelölő egy téglalap, aminek egyik végénél több hullámos vonal található. Ez utal a jelöltre, jelen esetben a cigarettára, de a jelentés az, hogy dohányozni szabad, vagy dohányzására kijelölt hely (vagy ha áthúzzuk, akkor ezen cselekvések tiltása).

A jelentés eltolódása a színek alkalmazásával

A közlekedési és eligazító piktogramoknál ugyanazon jelölt és jelölő jelentését akár negáltba fordíthatják a színek. Ezek a színek erős, tiszta színek, rendszerint a piros, a zöld, a kék szerepelnek. A piros szinte mindig tiltást, a zöld és a kék engedést jelent. A piktogramok tervezésénél a színek szempontjából abból indulhatunk ki, hogy rendszerint fehér vagy fekete alapon fekete vagy fehér ábra (esetleg szöveg) milyen egyéb színnel képes egyértelműbbé tenni a jelentést. A fehér alapon (esetleg más színnel, ha a szervezet vagy a környezet arculata azt kívánja) fekete ábra jelentése tervezési szempontból jól és egyértelműen leírható, prospektív elemzéssel definiálható. Ugyanennek az ábrának a piros vonallal való áthúzása szintén egyértelmű, tiltásra utal. A közlekedési táblák bonyolultabb színkommunikációjában és a színek formákkal való kapcsolódásában kerül kifejezésre a jelölt és a jelölő mellett a jelentés.

PIKTOGRAMOK A MODERN VILÁGBAN

Az internet megjelenésével, különösen a webes alkalmazások elterjedésével szinte valamennyi web-oldalon vagy multimédiás CD-ROM-on találkozhatunk piktogramokkal. A web-site tervezésnél az egyik legfontosabb szempont, hogy a szervezetre jellemző vizuális közlőnyelv (arculat) elemeit felhasználva alkossák meg az oldalakat. A színek, betűtípusok definiálása mellett az egyes ugrópontokat (például: rólunk, felépíté-

sünk, céljaink, tevékenységünk, munkatársaink, letöltés) szimbolizáló piktogramokat is egységes keretbe kell tehát önteni. Bizonyos esetekben a piktogramok stílusa a cég logóját követi, abból, annak formavilágából táplálkozik. Ez viszont azzal a problémával jár, hogy olyan egyedi piktogramokat alkotunk meg, amelyek jelentése – magyarázat, kiegészítő információ hiányában – nem egyértelműsíthető. Ezért terjedt el az a gyakorlat, hogy amikor a piktogram fölött van az egér, akkor a piktogram rövid, 1-2 szavas magyarázata mint jelentés szintén megjelenik.

A mobil kommunikáció egyik kedvelt szava a logo vagy operátorlogo. A szó eredeti – gazdaságkommunikációs – jelentése: egy szervezetet önmagával azonosító, másoktól megkülönböztető képi és/vagy szöveges megjelenése. A mobiltelefonoknál így inkább piktogramokról beszélhetnénk.

Tanulmányomban már párszor utaltam a digitális-, illetve szocioművészetre. A digitális művészetben a piktogram – mint művészi kifejező eszköz – szintén jelen van. Megalkotásánál a művész egyaránt használhatja az eredeti tiltó/engedő jelentést, használhatja a szekunder környezet adta lehetőségeket, de a kép maga már elüt a hagyományos piktogramtól; animált képekkel, rövid videobejársásokkal, az eredeti piktogramok kollázsként, montázs-ként történő felhasználásával, hangok, zörejek, egyéb auditív kísérők alkalmazásával tág teret kap az önkifejezésre. Az önkifejezéssel pedig olyan komplex jelentéstartalmat kapunk, ami nem teszi egyértelművé a jelentést. Az így megalkotott művek elemzésénél célszerűbb nem a szemiotika eszköztársaságát használnunk, hanem inkább az alkalmazott társadalomtudományokon belül a művészetpszichológiát, illetve művészetpszichológiát segítségül hívunk.

IRODALOM

- Béres István – Horányi Özséb (szerk.): *Társadalmi kommunikáció*. Budapest, Osiris Kiadó, 1999.
 Magyar Sándor: *Piktogramok könyve*. Entermén Kiadó (év nélkül).
 Horányi Özséb (szerk.): *Kommunikáció*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978.
 Horányi Özséb – Szépe György (szerk.): *A jel tudománya*. Budapest, Gondolat, 1975.
 Miklós Pál: *Vizuális kultúra*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1976.
 Radnai Béla (szerk.): *Alkalmazott pszichológia*. Budapest, Gondolat, 1968.
 Szalontai György: *Vizuális nevelés*. Budapest, Tárogató Kiadó, 1994.
 Szilágyi Gábor: *Elemi képtan*. Budapest, Magyar Filmintézet, 1999.
 www.poetica.hu
<http://www.c3.hu/~kalendarium/>

Koltai Réka

KIRÁLYOK HALÁLA. ZÁMBÓ JIMMY ÉS SINKOVITS IMRE HALÁLÁNAK REPREZENTÁCIÓJA A JOBBOLDALI ÍROTT SAJTÓBAN

„A művészet értékrendjének semmi köze a politikához.”
Szalay Károly, *Magyar Demokrata*, február 15.

„Mert elsődleges az élet, amelynek szolgálólánya a művészet.”
Sütő András, *Magyar Nemzet*, február 3.

„**M**i magyarok ugyan épp nem temettünk, de azért csak megmutattuk, hogy kivesszük részünket az őszinte cinizmus kultúrájából, a csillogás televíziós show-jából, merthogy mi itt nemigen akarunk lemaradni!” – írja Lady Diana halála kapcsán György Péter. A magyar média hasonlóképp temette saját királyi halottait: 2001-ben Zámbo Jimmy és Sinkovits Imre halála foglalkoztatta hosszasan a média világát. A kereskedelmi média számára egy popsztár halála kincsesbánya: nézők, olvasók tömegeit vonzották a halál körülményeiről, a nyomozásról, a család fájdmáról, a rajongók hisztériájáról, a temetésről szóló híradások. Profitot mégsem csak a bulvárlapok, tévék remélhettek: a vizsgált közéleti lapok is jelentős tőkét kovácsoltak a pop- és a színészkirály halála kapcsán megjelentetett publikációk révén. Nyereségük ideológiai jellegű – tanulmányom e sajátos nyereszkesedés természetét igyekszik feltárni. Elemzésemet három jobboldali lap, a *Magyar Demokrata*, a *Magyar Fórum* és a *Magyar Nemzet* Jimmy és Sinkovits Imre halála kapcsán 2001. január 1. és július 31. között megjelent cikkei alapján készítettem.

KONZERVATÍV ELKÖTELEZETTSÉG

Minden ideológiailag elkötelezett lap számára voltaképpen egyetlen cél létezik: a választott értékrend, világlátás szerint megfelelő témát, anyagot találni, hogy az adott világkép elvont értékeit kézzelfoghatóvá, fogyaszthatóvá tegye olvasói számára. Jimmy, a popkirály és Sinkovits, a Nemzet Színésze remek lehetőségül szolgáltak, hogy a fenti lapok az általuk követendőnek tartott konzervatív értékekről írjanak, elsősorban

Sinkovits kapcsán, akiben a jobboldali értékeket (vallásosság, magyarság, családszeretet, antikommunizmus stb.) megtestesülni látták. A Jimmy halála kapcsán támadt médiahisztéria pedig állandó támadási felületet biztosított a jobboldali lapok azon publicistái számára, akik a hagyományos értékek fő ellenségének tartott, nem érték-, hanem vállaltan profitelvű médiából gyártottak ellenséget, hogy miközben a másikat ördöggként, addig saját magát angyalként láttassák. Bár a téma mediatiszáltságát alapvetően e logika szervezi, a kép mégis heterogénebb. Ezért jobbnak láttam a vizsgált anyag feldolgozását a következő rendben közreadni: először Jimmy, majd Sinkovits emlékének médiamegjelenései, lapenkénti bontásban.

A MÉDIA ÁRTATLAN ÁLDOZATA

A jobboldali lapok számára Jimmy emléke feldolgozásának legkézenfekvőbb módja, hogy a szenzációhajhász médiát ostromozzák azért, mert az a tehetetlen halott emléket gátlástalanul használja a néző-, illetve az olvasószám, tehát a profit növelésére. A konzervatív, értéktszítelő lapok számára ez a kegyeletsértő magatartás elfogadhatatlan – nem is tudják elkerülni, hogy az énekesre emlékeztén ne emlékezzenek meg minduntalan erről a kérdéstről is.

A *Magyar Fórum* első számú publicistája vezércikkben emlékezett meg a halotról (MF 2001. január 25.). Csurka István a Jimmy halála kapcsán gerjedt médiadömping ürügyén újfent kifejti összeesküvés-elméletét (a kifejezést magától a szerzőtől vettem) a „médiavezérelt” társadalomról, amelynek negatív főszereplője a „feslett”, „erkölcstelen” média, áldozata pedig a manipulált tömeg, a „médiafüggő” fogyasztói társadalom. Mindez a „globalizmus” szolgáltatásban történik, egyetlen cél érdekében: „pénzt! termeljétek pénzt!” A cikk további részében a szerző aktuálpolitikai (Torgyán-ellenes) és idegenellenes, antiszemita utalásokat tesz. A szöveg feltűnő inkohereciáját az összeesküvés-elmélet műfaja menti: az egymás mellé rendelt témák (Jimmy, média, Torgyán, idegen, zsidó, SZDSZ) között nem szükséges az aktuális, nyilvánvaló összefüggés. Elég, ha az olvasó tudja, hogy ezek azok az elemek, amelyeket bizonyos szálak valahol a háttérben összekapcsolnak.

Szentmihályi Szabó Péter *A színész és az énekes* című eszmefuttatásának gerincét ugyancsak a sajtó (majd a Fidesz kultúr-, majd általában vett politikája) iránt érzett ellenszenv alkotja (MF 2001. január 25.). A magyar médiáról megállapítja, hogy „híven követte a nyugati hullarablómintákat”, és ez további Nyugat-ellenes, antikapitalista megjegyzéseket, következtetéseket készít elő: „A kapitalizmusban pedig Hollywood mintájára azt tapasztalhatjuk, hogy pénz pénzt és díj díjat fial.” Nyíltan idegenellenes, burkolt antiszemita utalást hallhat ki a konzervatív szílamokban jártas olvasó: „a magyar kultúrát itthon és külföldön 1945 óta leginkább olyanok képviselik, akiknek nem sok közük van a magyar kultúrához.” A szerző által igényelt értékek: „magyar keresztény nemzeti” (sic!, vessző nélkül).

Bár a *Magyar Demokrata* Jimmy-képe korántsem egyezik meg a Magyar Fóruméval (erre majd a későbbiekben visszatérek), a média megítélésének kérdésében egészen hasonló gondolatmenetek és következtetések jelennek meg az énekes haláláról. A legtöbb publicista azt kifogásolja, hogy az énekes halálát követő rengeteg híradás, tudósítás nem a kegyeletről, hanem a pénzről, az üzletről szól: „Megbukott a végső búcsú kegyeleti jellege és

szerepét az üzlet, a pénz vette át” (MD 2001. január 25. 11. o.). Ennek oka főleg a globalizáció, a médiatörvény (ezzel együtt pedig a törvényért és a mai állapotokért felelős akkori két kormánypárt, az MSZP és az SZDSZ), a bulvárlapok. Ki a médiát mint a multinacionális cégek igényeit kiszolgáló hálózatrendszert bírálja (MD 2001. január 18.), ki magát a sajtószabadságot vádolja, mivel – bár minden embernek joga lenne hozzá – eltorzult, bizonyos körök birtokában van, semlegessége csak „álsemlegesség”, s így „legnagyobb akadálya jogaink kiteljesedésének”. Szalay Károly *Cápa bulvármédia* című cikkének (MD 2001. január 18.) szintén van globalizációellenes éle, mivel ő a Jimmy körüli médiafelhajtást a „globális ízlés- és értékficam”-ra vezeti vissza. Ez persze sokkal visszafogottabb vád, mint a Magyar Fórumnak a globalizációt, a médiát a tömegek manipulálásával vádoló írásai, a *Magyar Demokrata* a globalizáció uniformizáló hatása elleni tiltakozik. Aktuálpolitikai megjegyzései azonban jóval harcosabbak: „Mondhatni a félműveltség, az ízlésficam, a telitorúk ordenáréság megdönthetetlen bázisai épültek ki a médiában. És fura módon ezek szinte kivétel nélkül a manapság ábaloldalinak, álliberálisnak csúfolt erővonalak mentén alakultak ki.”² Az ellenkép (amivel a „bulvárbulldogoknak” sokkal inkább foglalkozniuk kellene): „becsület, tisztesség”, „amiben emberi érzés, érzékenység, nemzeti gondolat él”, „ami érték, ami keresztény, ami nemzeti, magyar eredetű, a közösség, a társadalom életében létfontosságú, jövőt biztosító, éltető elem”.

A lap főszerkesztője – implicit módon – szintén az értékelvű újságírást kéri számon: „Zámbó Imre halála, a gyászeset és a temetés körüli felhajtás a tömegtájékoztatás szégyene. Az RTL Klub televízió elképesztő cinizmusa és pénzéhsége minden várakozást felülmúlt” (MD 2001. január 25. 5. o.).

A *Magyar Nemzet* munkatársai is igyekeztek ebben az időszakban ellenségeképükről, a médiáról minél bővebben tájékoztatni olvasóikat: „Csak a kandiság, (...) a nyereségvágy, (...) az izgalom, a szenzáció fokozása” (MN 2001. január 10.) tapasztalható. Egy neves publicistájuk szerint a „modern tömegmédiá, a legújabb pragmatista tömegvallás, a pogányság apoteózisa”, amelynek egyetlen célja van, hogy „pörögjön az üzlet, dőljön a reklám.” Az újságírókról („sajtónyikhajok”-ról), név szerint Pallagi Ferencről, az akkori *Blikk* főszerkesztőjéről ezt írja: „Mester Ákos azon nyavalyog, hogy a »szélsőjobb« ilyen jelzőkkel illeti a »szabad« sajtó munkatársait: ízléstelen, könyörtelen, hazug, otromba, szenzációhajhász, félművelt, ordenáré, ábaloldali, álliberális, rágalmazó, erkölcstelen, rossz arcú (...). Ez csupa hízelgés a mai viszonyok közepette.” Állításait alátámasztandó végül adomákat hoz a nyugati és a magyar kereskedelmi média türheteretlen cinizmusának megnyilvánulásaira. A *Magyar Nemzet*ből sem marad el a média bírálata mellől a Nyugat kritikája: „Büszkén (?) mondhatjuk magunkról, tájékoztatási etika tekintetében már fölzárkóztunk az Európai Unió szokásrendjéhez, sőt, alkalmanként talán le is pipálja nyugati kollégájt a magyar, ha a rámenősség, a tapintatlanság és az ízlésficam mértékegységét keresgéljük” (MN 2001. január 10.). Bár e sorok nyilvánvalóan távolságtartóak, a szerző íróniája egyértelműen azt jelzi, hogy a lap nem utasítja el a globalizáció, az európai integráció gondolatát.

A három lap között tehát ebben a vonatkozásban – bár mind ugyanannak a jelenségnek, a média működésének tárgyalásából indul ki – határozott különbség van: a radikálisan globalizációellenes *Magyar Fórum* publicisztikája jól megkülönböztethető a Nyugathoz (nagyon) kritikusan, de nem elutasítóan viszonyuló *Magyar Nemzettől* és *Magyar Demokratától*. Közös viszont az, hogy az előadóművész halála egyik lapban sem csak a (pop)kultúra eseménye, sőt egyáltalán nem az, hanem társadalmi, politikai, ideológiai ügy.

A JOBBIK JIMMY

A fenti részletek szövegszervező eljárása minden esetben az volt, hogy az elhunyt apropóján írtak elítélően arról, amit ellenségüknek tartottak. Jimmy alakját azonban egyik-másik cikk másképp is felhasználta. A Pannon Rádió egy régi interjúja, melyet az énekes halála után a *Magyar Fórum* is leköszölt, kifejezetten a lap szellemiségének megfelelő életű embernek tüntette fel Jimmyt: „PR: Szóval idetartozol, egyszerűen erről van szó. – JIMMY: Hát, azt hiszem, itt születtem pár száz éve” (nemzeti érzelem, nemzeti kötdés). „PR: Kedves Jimmy! Közeledik a karácsony, ebből az alkalomból Istentől áldott, szép ünnepeket kívánok neked és családodnak” – majd Jimmy is hasonlókat kívánt a rádió hallgatóinak (vallásos, Istent és a családját szerető férfiként, apaként tűnve fel rajongói előtt). Ezzel együtt az a mechanizmus, mely az elhunytat követendő példaként állítja az olvasók elé, sokkal inkább a Sinkovits halála után megjelent szövegeket működteti, így részletes tárgyalására csak a későbbiekben térek ki.

ÉS A JOBBIK ÁLLAM

A magyar konzervativizmus állameszménye a gondoskodó, paternalista állam. E komplex gondolatrendszert megalapozó elv egyik visszatérő programpontja a fegyvertartás szigorítása, korlátozása. A fenti példák után talán nem is olyan meglepő, hogy az énekes halála kapcsán különböző áttételeken keresztül szóba kerül ez a konzervatív érték is: Jimmy halála után a fegyvertartás szigorítását támogató konzervatív hang mindennél szemléletesebben, sőt vitán felül tudta elképzelését az olvasókkal megértetni és elfogadtatni. A kormány politikáját támogató *Magyar Nemzet* és az azt sokszor támadó *Magyar Fórum* ezen a ponton közös nevezőre jutottak: mindkettő felemlegette a „pórol járt” Jimmyt akkor, amikor erről a kérdésről értekezett. Árnyalatnyi különbség van az idevonatkozó cikkek között: a *Magyar Nemzet* példázata Jimmy halálát a fegyvertartást szigorító törvénytervezet kormánytárgyalásaival köti össze (MN 2001. január 5. és 6.); a *Magyar Fórum* viszont a kérdést inkább társadalmi, mint aktuálpolitikai keretben tárgyalja (MF 2001. február 8.). Az elvont, elméleti témát hosszasan elemző szerző azonban igyekszik elkerülni, hogy elbeszéljen az olvasó feje felett. Éppen ezért a felvezetésben rögtön azt sugallja az olvasónak, hogy a következő állítások vitathatatlanok, a kérdés pedig nem elvont politikai vita tárgya, hanem a mindennapjainkat érintő, közös ügy: „Széllőtt autók, golyóütötte sebek és vér... Ez nem egy akciófilm snittje, hanem a valóság, azaz egyre gyakoribb híradás a médiában. Mindez a fegyverekre, illetve a fegyvertartásra irányítja a társadalom figyelmét. A legutóbbi tragikus eset Zámbo Jimmy rejtélyes halála volt. Akármi is történt a sztár házában, annyi bizonyos: végzetesen eldőrdült egy kilencmilliméteres Beretta...”

A konzervatív ideológia finom, kimondatlan kommunikálása bujkál a *Magyar Fórum* *Hisztéria*(keltés) című cikkében (MF 2001. március 8.). A szerző a média hiszterizáló hatását tárgyalja, hogy miként generál a média szomorúságot, fájdalmat, sírást a médiafogyasztókban, s számos példájának egyike Jimmy temetése. Látszólag asszociatív felépítésű írásában többször is tipikus konzervatív szemléletű erkölcsi ítékezésbe kezd, először az AIDS

terjedéséről szóló fejtegetése során: „Tudjuk, hogy e kórság elsősorban a buzik között szedi áldozatait, normális – férfi/nő – párkapcsolatban élő személyek lényegében csak akkor kaphatják meg, ha nemileg maguk homokosokkal érintkeznek.” Majd később így ír: „Az ember azon is elgondolkodik, hogy egy pityergő popzenész [a feloszló VIP együttes RTL Klubba meghívott tagjai ihlették meg a szerzőt] vajon mekkora könnyet hullatna, ha valami igazán nagy tragédia történe vele, vagy környezetével.”

A cikk jól példázza Lakoffnak azt a megfigyelését, hogy „a konzervatív morális rendszerben legfontosabb metafora a morális erő metaforája.”³ A rendszert elemző amerikai tudós arra mutatott rá, hogy az egymásnak látszólag ellentmondó (például abortuszellenesség és a halálbüntetés támogatása) vagy egymással össze nem függő (fegyvertartás szigorítása, heteroszexualitás, kemény, férfias viselkedés stb.) konzervatív nézetek közös alapja mindig ez a fenti elv: „a morált erőként fogalmazzák meg, hisz akinek »erkölcsös természete« (...) van, az tud ellenállni a gonosznak.”⁴ A morális erő önuralmat és önkorlátozást vár el az egyénektől. Ezért hiányzik a konzervatív érvelésből az együttérzés az elesettek, az AIDS-betegek, az akaraton kívül teherbe esett nők, a bűnözők, a munkanélküliek stb., sőt ahogy fentebb láttuk, a síró férfiak iránt: „aki morálisan erős, annak tudnia kell egyszerűen nemet mondani.”⁵

Így tanítja a minden ponton átpolitizált, konzervatív közéleti sajtó az olvasóit arra, hogy választ tudjanak adni azokra a társadalmi, politikai kérdésekre, amelyek önmagukban talán túl szárazak lennének, ám így kimondatlanul, sok-sok hétköznapi példával szemléltetve érthetővé, érdekessé és közelivé válnak mindenki számára. Manipuláció? Inkább hatékonyság – e lapok így rajzolják meg olvasóiknak társadalmi-kulturális identitásuk körvonalait, határait.

TEMETNI JÖTTEM, NEM DICSÉRNİ

Hadd idézzem az olvasó emlékezetébe azt a szenvedélyes, felháborodott hangot, amellyel a három konzervatív lap, elsősorban a *Magyar Demokrata* a médiát ostromozta, annak kegyeletsértése miatt (vö. Jimmy, a média ártatlan áldozata című rész). A médiaprezentáció bemutatásának része végül az is, hogyan mutat példát a kegyeletsértő média ostromozásában élen járó *Demokrata* az emlékezésben. Jimmy halála kapcsán számos publikáció jelent meg a lapban, magáról Jimméről azonban csak egy kétoldalas szerkesztőségi kommentár (MD 2001. január 11. 43. o.) – ez az a cikk, amelyből megismerjük a lap Jimmy-képét. (A Magyar Nemzetből a számos híradás és cikk ellenére nem derül, milyenek tartották a lapkészítők Jimmyt akár mint embert, akár mint előadót.) A *Magyar Demokrata* cikkírója élesen bírálja a sztár életművét: dalainak „zeneisége egysíkú, valamennyi (...) egy kaptafára készült”; előadóművészetét: „a merevrészes előadó mintegy háromnegyed órát playbackre, ülve tárogott, és csak a legvégén állt talpra két szám erejéig.” A kommentár végén a szerző hangot ad reményének, hogy Jimmy emléke végül megtisztul attól a szennytől, amelyet a médiának (amelynek képviselői mellest „tisztára nyalják Jimmy előtt a padlót”) köszönhet: „Csak remélhetjük és őszintén kívánjuk, hogy Zámbó Jimmy gyermekei ne ezt a szellemiséget lássák majd maguk körül, hanem apjuk letisztult emlékét, ha elcsitul körülöttük a jelenlegi vihar.”

LOBOGÓNK: SINKOVITS

„A kultúra egy tanult mentális rendszer, amely ebből következően az emberek fejében található. (...) Ez az »ideális rend« az emberek fejében, gondolataiban létező, ideális formákból, azok közötti összefüggésekből, illetve kulturális mintákból áll, amelyek előírják, hogy miképpen kell a világban viselkedni, és miképpen lehet a világról gondolkodni. (...) A kulturális minták megtanulhatók; ezek azok, amelyeket a társadalmi szocializáció folyamatában az individuumok elsajátítanak.”⁶ Sinkovits Imre, a Nemzet Színesze a jobboldali lapok számára kifogástalan ideál, minta. A három lap egészen hasonló módon emlékezik meg az elhunyt színészkirályról – szembetűnő különbséget csak a művész temetéséről közölt tudósítások tartalmaznak.

Sinkovits Imre a konzervatív kultúra számára egyesítette az összes erényt, amit csak egy ember magának tudhatott. A megemlékezések (főleg a Jimmyről megjelent anyaggal egybevetve) kifejezetten a színész pályájára (hangjára), szakmai értékeire összpontosítanak, legnagyobb szerepeinek számbavételével. Ez mindig oly módon tematizálódik a lapokban, hogy Sinkovits a magyar kultúra óriása volt – sohasem csak egyszerűen a kultúra, a kulturális világ részese –, a kultúra tehát sohasem önértékként, hanem mint a magyarság egyik erénye jelenik meg. Minden megemlékezés felidézi, mekkora szerepet vállalt Sinkovits a magyar történelemben, politikában, az '56-os forradalomban. Sinkovits nemzeti érzelmei a róla szóló visszaemlékezések alapkövei: „Valamennyi megnyilatkozásából áradt a bölcsesség, a magyarság iránti tisztelet, elkötelezettség és megbecsülés” (MF 2001. március 8.); „Magyar volt a hangja, magyar az orgánuma. Meg ő maga is az volt.” (MN 2001. január 22.); „A nemzet színésze a nemzet hőse volt” (MN 2001. január 19.); és végül Sütő András tollából: „Egyazon szellemi vércsoportba tartozva kértük őt, legyen kiáltó szavunk Magyarországon! Akkor székesegyházak haranghangján válaszolt Imre – éktelen dühöt, félelmet és bosszúszomjat keltve a törvénytíprókban, magyarüldöző, fasisztoid zsarnokokban” (MN 2001. február 3.). Csurka István így ír nekrológiájában (MF 2001. február 1.): „Csak kevesen emelkedhettek az égbe, mert csak az igazán nagyok, csak a nemzeti értékek jutalma az, hogy legenda legyen belőlük.”

A vallásos színezet a Sinkovits-megemlékezések másik fő jellegzetessége. A *Magyar Demokrata* Búcsú a Nemzet Színésztől című nekrológiájából (MD 2001. január 25. 34-35. o.) kerek és teljes konzervatív, keresztény, nemzeti világnézet rajzolódik ki. Szó esik természetesen Sinkovits pályájáról, melyben szerepei mellett a szocializmus idején a fenti értékek mellett való nyílt kiállását méltatja a szerző. Így például mártíriumként vállalt hitét: „Nyíltan vállalta vallásosságát, gyakran tért be a Rókus-kápolnába imádkozni. Ezt a diákbizottság néhány tagja nem vette jó néven, és többször el akarták távolítani a főiskoláról.” Vagy egy egészen patetikus hangvételű visszaemlékezés: „Az esetleges kudarc elviselésére is [fölkészült volt]. Edzett volt benne [...] sűrűn gondoskodott Róla a történelem” (MN 2001. június 2.).

Sinkovits a konzervatív jobboldal hőse, akit csodálói kivételes odaadással öveznek: vezérként, szinte prófétaként tekintenek rá. Ezt egy sajátos művészetszemlélet teszi lehetővé, egy olyan esztétikai felfogás, melynek eredetét valahol a 19. században találjuk. Prototípusát *A XIX. század költői* című versében rajzolta meg Petőfi Sándor – ezért is szeretik Sinkovitsot a megemlékezők Mózes szerepében felidézni: „A népével negyven évig pusztában bolyongó Mózes nem juthatott be Kánaán földjére” (MD 2001. január 25. 35-35. o.).

A sors iróniája, hogy e mitikus szerep beteljesedett, hisz Sinkovits nem érte meg az új Nemzeti Színház megnyitását.

Miben áll e sajátos esztétikai felfogás lényege? Valóban van-e tétje egy médiaelemző számára? Azt gondolom, igen, hiszen ezek azok a diszkurzív eljárások, melyek alapjaiban meghatározzák a konzervatív szemléletű emberek kultúráról, értékekről alkotott felfogását. E „romantikus művészetektória, mely a zseninek, a kiválasztott költőnek »természetes« természetfelettséget, istenileg teremtő képességet és ennek megfelelő apostoli erkölcsi-történelmi felelősséget és közösségi vezetői kompetenciát tulajdonított, (...) oly mélyen beleitta magát a költőről [művésze] és a költészetéről [művészet] szóló diskurzusba, hogy (...) már szinte köznyelvként, ha persze egy bizonyos feltörekvő irányzathoz és mozgalomhoz kötődő offenzív köznyelvként is, volt mozgósítható és forgalmazható.”⁷ A művész kiválasztott volta e lapok olvasói számára nem lehet kétséges: „Sinkovits Imre küldetéses ember volt (...) ő is szeptember 21-én született, csakúgy, mint *Széchenyi István*, a legnagyobb magyar”; „génjeiben hordozott tehetség”; „Teljes élet volt az övé, gazdag élet, másokat gazdagító. Hűségesen megfutotta azt a pályát, amit a Teremtő kijelölt neki” (MD 2001. január 25. 35–35. o.).

KINEK A TEMETÉSE?

A kultusz nemcsak arról árulkodik, akit kultikus tisztelettel öveznek, hanem annak a mentalitásáról (sőt inkább az övéről), aki e kultuszt műveli. Nemcsak a kultusz tárgyának, hanem az imádat alanyának lenni is megtiszteltetés: felkent papként tisztelni valakit, és számot adni e tiszteletről – ehhez is kiválasztottság kell. Ezért aki a kiválasztott személynél ír, az is bevonja magát a szertartásba, annak fényéből rá is vetül. Sinkovits személye ebben az értelemben legitimáló szerepet kap: a színész emberfelettre növesztett alakjának oltalmában minden követő igazolást nyer. Ez az a pont, ahol a három jobboldali lap világosan elválik egymástól: a Sinkovits Imre temetéséről szóló tudósításaik megmutatják, melyik lapnak voltaképpen mi is a kultusza, milyen kultusz vezetője, imádoztja, főalakja Sinkovits.

A *Magyar Fórum* tudósítója egy olyan temetésen volt, amelyet „spontán nemzeti felbuzdulásként” értelmezett, ahol „megható, felejthetetlen látványt” nyújtottak nemcsak a trikolór kokárdák, az ‘56-os és fekete színű zászlók, hanem a Nagy-Magyarország lobogók is (MF 2001. február 8.). A *Magyar Demokrata* tudósítója szintén politikai eseményen vett részt, itt azonban „a televízió kamerái csak az egyik Magyarország [értelemszerűen a jobboldal] prominenseit, képviselőit örökítették meg”. Ezzel szemben a másik oldal („a baloldal, a liberálisok, a vélt kiközösítésük miatt örökké siránkozó”). „tüntetőleg távol tartották magukat az eseménytől” (MD 2001. február 15.). A *Magyar Nemzet* a két másik laphoz hasonlóan (bár teljesen más, visszafogott hangon) politikai eseményként tálalja a temetési szertartást. Mint írja, jelen volt Orbán Viktor, Mádl Ferenc és a „politikai és szellemi elit számos kiválósága.” (MN 2001. február 3.).

AMI KIMARADT

Világosan látszik, hogy a vizsgált lapok számára elsődleges a tematizálás művészeté. A legfontosabb az, hogy egy adott téma kapcsán arról írjanak, aminek valahogy köze van a jobboldali értékrendhez. Minden cikket, publikációt ez a ki nem mondott követelmény alapoz meg, a keretek adottak, az újságíró feladata konkrétumokkal megtölteni azokat. Így egy médiaelemzés számára nemcsak egy adott téma feldolgozása érdekes, hanem az is, ami az adott prezentációból kimarad.

A teljesség vagy rendszerezettség igénye nélkül következik néhány gondolat arról, mi hiányzik a lapokból. Jimmy halála kapcsán jóformán semmit nem tudunk meg az énekes dalairól, előadóművészetéről – eltekintve a *Magyar Fórum* egy beszélgetésétől. Az is feltűnő, hogy a *Magyar Fórum*, amelynek olvasói számára Jimmy a keresztény szellemiség, családszeretet mintaképe, elmulaszt beszámolni az énekes családi viharairól, láthatólag Jimmy válásáról sincs tudomása. S az énekes halálán nyereszkeskedő médiát szidalmazó újságírók egyikének sem jut eszébe feltenni a kérdést: vajon valóban ártatlan elszenvédője volt-e a most médiaáldozat szerepében láttatott Jimmy, vagy a médiával való hajdani együttműködésének tevékeny résztvevője és haszonélvezője.

Sinkovits Imre kapcsán rendszeresen írtak a művész bátor antikommunizmusáról, és arról, hogy a szocializmus idején a hivatalos kultúrpolitika mennyit üldözte őt, Sinkovits Kossuth-díjáról azonban egyik lapban sem olvashatunk; talán azért, mert e díjat a Kádár-rendszerben kapta meg.

ÖSSZEFOGLALÁS

Zámbó Jimmy és Sinkovits Imre halála kapcsán megjelent cikkek korántsem ártatlan megemlékezések. A számos cikkből összeáll egy olyan egységes egész, mely egyértelműen ideologikus mintákat ad meg. Nem két művész áll előttünk, hanem egyik oldalon egy áldozat, méghozzá az ellenségként kezelt (politikai) kultúra és a média áldozata, a másik oldalon pedig egy hős, egy vezér, a „mi” vezérünk. E két alak ürügyén számtalan más téma kerül elő, egyetlen szempont alapján szelektálva: az olvasónak ezzel azonosulnia kell. S ez talán nem hoz gazdasági értelemben vett profitot, ideológiai hasznot azonban igen: eligazít az aktuális kérdések bonyolult világában, vezeti az olvasót, mikor mit gondoljon: „A szimbolikus tőkeformaként felfogott kultúra voltaképpen nem más, mint harcterület, ahol a különböző csoportok küzdenek a kulturális erőforrásokért; azaz nem csupán az anyagi javakért, befolyásért folyik küzdelem az egyes társadalmi csoportok között, hanem a kultúra területén is az exkluzivitásért, a distinkciós képességekért.”⁸ Metaforikusan végül összeér a két világ, mind a profit-, mind az értékelvű média számára egy cél van: a tőke újratermelése.

JEGYZETEK

¹ György Péter 1998: 349.

² A közéleti kommunikáció, közbeszéd egyik legjellegzetesebb metaforája a háború, a harc metaforája volt az utóbbi években. Hiába tűnhet egy metafora egyszerű szóvirágnak, a háborúzás képei a hozzájuk fűződő következmények tekintetében sokszor mégsem annyira ártatlanok. A durva, ellenséges beszédmód beidegződéseire, a határozott, ellentmondást és alkudozást nem tűrő elutasításra épít a mélyben az idézett részlet.

³ Lakoff, George: Metafora, morál és politika. (Lóránd Zsófia ford.) *Huszonygy*, 2000/2. 41. o.

⁴ Uo.

⁵ Uo.

⁶ Niedermüller Péter 1999: 101.

⁷ Margócsy István 1999: 44.

⁸ Szíjártó Zsolt 1999: 273.

IRODALOM

György Péter: Hiúság, hírnév, média, pénz. In György Péter: *Digitális Éden*. Magvető, Budapest, 1998.

Hankiss Elemér: *Proletár reneszánsz*. Helikon, Budapest, 1999.

Kádár Judit: A pusztába (sem) kiáltott szó. *Médiakutató*, 2001/3.

Lakoff, George: Metafora, morál és politika. *Huszonygy*, 2001/2.

Margócsy István: *Petőfi Sándor*. Korona, Budapest, 1999.

Niedermüller Péter: A kultúrákőzi kommunikációról. In: Béres István – Horányi Őzséb (szerk.): *Társadalmi kommunikáció*. Osiris, Budapest, 1999

Szíjártó Zsolt: A társadalmi kommunikáció a kultúraelmélet perspektívájából. In: Béres István – Horányi Őzséb (szerk.): *Társadalmi kommunikáció*. Osiris, Budapest, 1999.

CONTENTS

Csepeli, György: THE ORIGINALITY AND NOVELTY OF ISTVAN BIBÓ'S THEORY OF ANTISEMITISM	3
Varga, Károly: THE ACTUAL SOCIOLOGICAL PROBLEMS OF VALUES AND VALUE CHANGES	19
Vásárhelyi, Mária: A SURVEY OF THE HUNGARIAN JOURNALISTS' SOCIETY IN 2000	53
Kollár, Csaba: PICTOGRAMS AND THE REPRESENTATION OF HUMAN FORMS	73
Koltai, Réka: THE DEATH OF KINGS. THE REPRESENTATION OF JIMMY ZÁMBÓ'S AND IMRE SINKOVITS'S DEATH IN THE LEFT WING PRESS	83

250 Ft